

ΤΟΜΟΣ 1ος

ΒΙΒΛΙΟ Α΄

1-23. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο Θουκυδίδης πρώτα συστήνεται και στη συνέχεια κατονομάζει το θέμα του, τὸν πόλεμον τῶν Πελοποννησίων καὶ Ἀθηναίων. Τα πρώτα είκοσι κεφάλαια του έργου του, τα οποία περιλαμβάνουν μια περιγραφή της παλαιότερης ιστορίας της Ελλάδας, ονομάζονται *Αρχαιολογία*. Αυτό δεν σημαίνει ότι ο ιστορικός χρησιμοποιεί εδώ μόνον αρχαιολογικά στοιχεία· η λέξη *Αρχαιολογία* σημαίνει εδώ λόγος, έκθεση αρχαίων γεγονότων. Οι στόχοι του Θουκυδίδη στο τμήμα αυτό του έργου του είναι: πρώτα, να αποδείξει διεξοδικά τον αρχικό εμφοτικό ισχυρισμό του ότι ο «δικός του» πόλεμος είναι πιο σημαντικός από τους προηγούμενους πολέμους. Αυτή η απόδειξη παίρνει τη μορφή που αργότερα τα εγχειρίδια ρητορικής θα αποκαλέσουν *αὔξησιν* ενός θέματος, στη συγκεκριμένη περίπτωση του θέματος «ο πόλεμός μου ήταν ο μεγαλύτερος πόλεμος που έγινε ποτέ». Ο δεύτερος στόχος του είναι να αποδείξει τη σημασία που έχει η ναυτική ισχύς, η οποία έπαιξε τόσο μεγάλο ρόλο στην άνοδο της Αθήνας ως ηγεμονικής δύναμης και στην εξέλιξη του Πελοποννησιακού πολέμου. Οι Έλληνες γενικά, και ειδικότερα οι συμπολίτες του Θουκυδίδη ασκούσαν από την παιδική τους ηλικία στην κωπηλασία και τη ναυτική τέχνη (σύμφωνα με την πραγματεία του Ψευδο-Ξενοφώντα που φέρει τον τίτλο *Αθηναίων Πολιτεία* [1.20] και χρονολογείται το 420 π.Χ.). Αυτή η εκπαίδευση ήταν αναπόφευκτη δεδομένης της μακράς και δαιδαλώδους ελληνικής ακτογραμμής και του μεγάλου αριθμού των κατοικημένων νησιών. Φυσική συνέπεια ήταν η αποκέντρωση της πολιτικής δύναμης στην Ανατολική Μεσόγειο. Η έμφαση του Θουκυδίδη στο θέμα αυτό θυμίζει τον «Κατάλογο των Πλοίων» στη ραψωδία Β της *Ιλιάδας* (βλ. R. Hope Simpson και J.F. Lazenby, *The Catalogue of the Ships in Homer's Iliad*, Οξφόρδη, 1970). Ωστόσο, είναι εντυπωσιακό ότι ο Θουκυδίδης επικεντρώνει τόσο πολύ την προσοχή του στη ναυτική ισχύ, αν λάβει κανείς υπόψη του το γεγονός ότι η στρατιωτική ισχύς της Σπάρτης (που ήταν μια χερσαία δύναμη) είναι εξίσου σημαντική για τον ισχυρισμό του ιστορικού ότι πρόκειται για έναν μεγάλο πόλεμο. Αυτό ίσως συμβαίνει επειδή η ευθεία πραγματεύση της «θαλασσοκρατορίας» ήταν κάτι καινούριο το 420 –βλ. Momigliano, “Sea-Power” (παρακάτω, 1.2.2 σημ., κατὰ γῆν κλπ.)– και ο Θουκυδίδης ήθελε

να εκφράσει την άποψή του για ένα επίκαιρο ζήτημα. Προκύπτει λοιπόν μια τρίτη πλευρά της Αρχαιολογίας: το τμήμα αυτό του έργου περιέχει πολλές σκέψεις που αφορούν το θέμα «πώς γράφεται η ιστορία». Όμως, ακόμα και πριν από τα κεφάλαια περί μεθόδου (1.20-3), η προσέγγιση του Θουκυδίδη στην Αρχαιολογία είναι εριστική και κριτική, όπως θα διαπιστώσουμε. Τέλος, ο ιστορικός χρησιμοποιεί αυτά τα πρώτα κεφάλαια για να εισαγάγει έναν αριθμό από θέματα και λέξεις-κλειδιά· αυτά θα επισημαίνονται, καθώς θα απαντούν στο κείμενο.

Για τις μεθόδους του Θουκυδίδη στην Αρχαιολογία βλ. εισαγ. σημ. στο κεφ. 2 παρακάτω.

1. Εισαγωγή και σύσταση του θέματος

Το πρώτο κεφάλαιο του Θουκυδίδη, και ειδικά η πρώτη περίοδος μελετάται εύστοχα από τη N. Loraux, “Thucydide a écrit la guerre du Péloponnèse”, *MHTΠΣ, Revue d'anthropologie du monde grec ancien*, I (1986), 139 κ.ε.: γράφοντας για τον πόλεμο, ο Θουκυδίδης κατά μία έννοια τον *δημιούργησε* (146)· πρβ. την αρχή του κεφαλαίου του D.M. Lewis για τον Αρχιδάμειο πόλεμο στο *CAH* v²: «δεν είναι παράλογο που το ενδιαφέρον μας αφορά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο όπως τον παρουσιάζει ο Θουκυδίδης και όχι αυτόν καθαυτόν τον πόλεμο».

1. Θουκυδίδης Ἀθηναῖος: Για το τρίτο ενικό πρόσωπο εδώ βλ. M.J. Weeldon στο βιβλίο του Averil Cameron (εκδ.), *History as Text* (Λονδίνο, 1989), 45 κ.ε., ο οποίος πιστεύει ότι δημιουργεί μια «αίσθηση αλήθειας» και συμμερίζεται την άποψη των R. Scholes και R. Kellogg, *The Nature of Narrative* (Οξφόρδη, 1976), ότι το τρίτο πρόσωπο προέρχεται από την τυπική αφήγηση του έπους [; και του Ηροδότου]. Ο χαρακτηρισμός «τυπική» είναι προφανώς σωστός, αλλά στην πραγματικότητα ο Θουκυδίδης δεν είναι τόσο ανεπιτήδευτος και μπορεί να μεταβάλλει τα πρόσωπα των ρημάτων μέσα στο ίδιο κεφάλαιο (5.26). Ο Όμηρος από την πλευρά του μπορεί να παρεμβάλλει, αν αυτή είναι η σωστή λέξη, την προσωπικότητά του μέχρι του σημείου να απευθύνεται ευθέως σ' έναν ήρωα: «αλλά οι θεοί δεν σε ξέχασαν, Μενέλαε...» (Δ

127). Αυτό απαντά στο «αφηγηματικό» τμήμα του έπους, αλλά δεν είναι ένα στοιχείο «τυπικό». Πάντως, ο Όμηρος δεν αναφέρεται στον εαυτό του στο τρίτο πρόσωπο, αν εξαιρέσουμε τον Ύμνο στον Απόλλωνα (για το πρώτο πρόσωπο βλ. π.χ. Β 488-900, α 1). Για όλα αυτά βλ. I.J.F. de Jong, *Narrators and Focalizers: The Presentation of the Story in the Iliad* (Άμστερνταμ, 1987), ιδ. 227: Το ύφος του Ομήρου δεν είναι ούτε «απρόσωπο» ούτε όμως και «υποκειμενικό», αλλά «διαθέτει διάφορες φωνές». Για το πρώτο πρόσωπο στον Θουκυδίδη, βλ. επίσης Loraux (όπ.π., εισαγ. σημ.), 156.

Ο Θουκυδίδης αυτοσυστήνεται κατονομάζοντας την πόλη του, την Αθήνα, αλλά όχι τον δήμο του, τον Αλιμούντα, παρόλο που αποτελούσε τμήμα του επίσημου ονόματός του (το «δημοτικό» του). Αυτό όμως δεν θα ταίριαζε σε ένα έργο που προοριζόταν για ένα ευρύτερο κοινό (2.55 σημ.) και απευθυνόταν και στις μεταγενέστερες γενεές (1.22.4), παρόλο που ο Ηρόδοτος –που δεν ήταν αυτόχθων Αθηναίος– συμπεριλαμβάνει δημοτικά ονόματα· βλ. *Thucydides*, 97 σημ. 98. Ο δήμος από τον οποίον καταγόταν ο Θουκυδίδης (βλ. *Thucydides*, 2) μας είναι γνωστός από τον ελληνιστικό Βίον Θουκυδίδου, που δημοσιεύεται πριν από το κείμενο της *Ιστορίας* στην έκδοση της Οξφόρδης: το επιτύμβιο επίγραμμα του άρχιζε Θουκυδίδης Όλορου Αλιμούσιος, «Θουκυδίδης, ο γιος του Όλορου από τον Άλιμο».

Ωστόσο, όταν μιλά για τον εαυτό του και τις πράξεις του ως ιστορικού προσώπου στο 4ο βιβλίο (4.104.4), ο Θουκυδίδης αυτοαποκαλείται Θουκυδίδης Όλορου (παρόλο που προσθέτει «ο οποίος έγραφε αυτά»): βλ. G.T. Griffith, “Some Habits of Thucydides when Introducing Persons”, *PCPhS* 187 (1961), 21 κ.ε., 22 σημ. 2. Ο Θουκυδίδης όταν αναφέρεται σε συγκεκριμένα ιστορικά πρόσωπα συνήθως τα συστήνει με το όνομα και το πατρωνυμικό τους. Ωστόσο, εδώ (1.1.1) συμβιβάζεται με τη λογοτεχνική παράδοση: ο Εκαταίος και ο Ηρόδοτος στα προοίμια των έργων τους είχαν αυτοσυστηθεί ως Μιλήσιος και Αλικαρνασσεύς αντίστοιχα (*FGrHist* 1, απ. 1· Ηρόδ. 1.1). Η διάκριση μεταξύ συγγραφέα και ιστορικής προσωπικότητας τηρείται με ακρίβεια, μολονότι κάπως παράξενα στο χωρίο 1.1, δεδομένου ότι ο Θουκυδίδης μιλά για τον εαυτό του.

Όλορος ήταν το όνομα ενός βασιλιά της Θράκης (Ηρόδ. 6.39.2), γεγονός που εξηγεί τα οικονομικά συμφέροντα του Θουκυδίδη στην περιοχή (4.105): είχε θρακική καταγωγή. Για περισσότερες πληροφορίες και υποθέσεις σχετικά με τον βίο του βλ. *Thucydides*, 2-7.

Ξυνέγραψε: «έγραψε την ιστορία». Η λέξη *ιστορία* δεν σημαίνει ότι και σήμερα. Το ρήμα *ξυνέγραψε* παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον· σημαίνει απλά «συ-

γκέντρωσε και κατέγραψε τα γεγονότα», πρόκειται δηλαδή για μια λέξη χωρίς ιδιαίτερες αξιώσεις. Ωστόσο, ότι ακολουθεί είναι απόλυτα εμφρατικό, και έτσι δεν θα πρέπει να εκλάβουμε την αποφυγή εκζήτησης ως ταπεινοφροσύνη. Θα πρέπει μάλλον να συνειδητοποιήσουμε ότι η *ιστορία* («έρευνα») δεν ήταν ακόμη τεχνικός όρος γι' αυτό που έκανε ο Θουκυδίδης και δεν θα γίνει τεχνικός όρος μέχρι τον Αριστοτέλη, έναν αιώνα αργότερα. Έτσι ο Θουκυδίδης δεν την χρησιμοποιεί. Οι λέξεις *ιστορία* ή *ιστορείν* θα θύμιζαν στους αναγνώστες του Θουκυδίδη τον Ηρόδοτο (ο Ηρόδοτος είχε αποκαλέσει το έργο του *ιστορίας απόδεξι*). Έχοντας συμμορφωθεί με την ηροδότεια παράδοση στις δύο πρώτες του λέξεις, ο Θουκυδίδης αποστασιοποιείται με την τρίτη. Όσον αφορά το πώς χρησιμοποιεί ο Θουκυδίδης το ρήμα *ξυνγράφει* και συγγενείς λέξεις βλ. *Thucydides*, κεφ. 1, και για τις πρώτες σημασίες της λέξης *ιστορία* βλ. J.H. Oliver, *The Civilising Power* (1968), 27, και τα έργα που παραθέτει στη σημ. 5· επίσης Loraux (όπ.π., εισαγ. σημ.), 145 κ.ε.

τὸν πόλεμον τῶν Πελοποννησίων καὶ Ἀθηναίων, ὡς ἐπολέμησαν: Τὸν πόλεμον, δηλαδή αυτόν που άρχισε το 431 π.Χ.· ωστόσο, είχε λάβει χώρα ένας «πρώτος Πελοποννησιακός Πόλεμος» ανάμεσα στα έτη 461 και 446 π.Χ. Για ένα έργο προορισμένο να γίνει κτῆμα έσαεί (22.5) αυτός είναι ένας μάλλον απότομος τρόπος να ανακοινώσει κανείς το θέμα των επόμενων οκτώ βιβλίων. Το θέμα του Ηροδότου για την ελληνοπερσική σύγκρουση δεν περιορίζεται στα έτη 490-479, γι' αυτό ήταν φυσικό να αναφέρεται ο ιστορικός με χαλαρό τρόπο στο θέμα δι' ἣν αἰτίην ἐπολέμησαν ἀλλήλοις, ιδιαίτερα αφότου είχε αναφερθεί στα θωμάστα ὄργα των Ελλήνων και των βαρβάρων.

Ο πόλεμος τῶν Πελοποννησίων καὶ Ἀθηναίων του Θουκυδίδη είναι μια αμερόληπτη έκφραση. Για έναν Αθηναίο, η φυσική διατύπωση θα ήταν πόλεμος ὁ πρὸς τοὺς Πελοποννησίους· μια ένδειξη για το γεγονός αυτό ίσως είναι το ότι αναφέρει πρώτους τους Πελοποννησίους.

ὡς ἐπολέμησαν πρὸς ἀλλήλους: Για τη σχεδόν όμοια, αλλά σ' αυτά τα συμφραζόμενα περισσότερο εύλογη διατύπωση του Ηροδότου βλ. προηγούμενη σημ.

ἀρξάμενος: Ο Θουκυδίδης, δηλαδή, άρχισε να καταγράφει μια σειρά γεγονότων που βρίσκονταν σε εξέλιξη. Για τα προβλήματα των ιστορικών οι οποίοι, όπως ο Θουκυδίδης, καταγράφουν «γεγονότα που εκτυλίσσονται παράλληλα με τη συγγραφή» βλ. τις εύστοχες παρατηρήσεις του J. Henderson στο βιβλίο του Cameron (η πλήρης παραπομπή στο 1.1 σημ., Θουκυδίδης), 66 κ.ε., ιδ. 77.

ἐλπίαςας: «έχοντας την πεποίθηση». Η λέξη εδώ σημαίνει περισσότερο «αναμένοντας» παρά «ελπιζοντας» ότι ο πόλεμος θα ήταν μεγάλος.

ἀξιολογώτατον τῶν προγεγενημένων. Στην ουσία έχουμε συγκριτικό βαθμό, ενώ στη μορφή υπερθετικό: πρβ. παρακάτω, 1.23.6 σημ., ἀληθεστάτην.

Εδώ, λοιπόν, στην πρώτη κιάλας περίοδο, έχουμε έναν εμφατικό ισχυρισμό: το θέμα του Θουκυδίδη είναι πιο αξιολογικό σε σύγκριση με αυτά των προκατόχων του. Αυτό το είδος του ανταγωνιστικού και επιθετικού ισχυρισμού έχει διασαφηνιστεί από τον G.E.R. Lloyd, *Magic, Reason and Experience* (Καίμπριτζ, 1978), ο οποίος δείχνει πώς οι ανταγωνιστικές ρητορικές συνήθειες των δικαστηρίων και των πολιτικών συγκεντρώσεων επεκτάθηκαν στους εριστικούς προλόγους π.χ. των ιατρικών έργων και στους προλόγους του λογοτεχνικού είδους που θα αποκαλούσαμε ιστοριογραφία. (Ωστόσο, όπως επισημάνθηκε παραπάνω με ευκαιρία το ρήμα ξυνέγραψε, ο ορισμός των λογοτεχνικών ειδών όπως της ιστορίας δεν ήταν ακόμη σαφής, έτσι ώστε αυτή η «σύγχυση» να είναι κάτι το φυσικό.)

τεκμαιρόμενος: «Γιατί υποστήριζε» [κατά λέξη «συμπεραίνοντας»]. Η λέξη είναι ένα οιονεί τεχνικός όρος γι' αυτό το χαρακτηριστικό του λεξιλογίου του Θουκυδίδη όταν παραθέτει στοιχεία βλ. *Thucydides*, 100 κ.ε.

ἀκμάζοντες: «σε πλήρη ακμή της στρατιωτικής τους δύναμης» [κατά λέξη «στην ακμή τους»]. Έχουμε εδώ λοιπόν μια βιολογική μεταφορά. Τέτοιες μεταφορές είναι συχνές στον Θουκυδίδη και αποδεικνύουν ότι ο ιστορικός δεν κάνει διάκριση ανάμεσα στη συμπεριφορά των πόλεων και τη συμπεριφορά των ανθρώπων.

τὸ ἄλλο Ἑλληνικόν: «οι υπόλοιποι Έλληνες». Μια από τις αγαπημένες εκφράσεις του Θουκυδίδη: πρβ. 1.15.3 (Αηλάντιος Πόλεμος) ή 4.20.4, όπου το 425 π.Χ. στην Αθήνα οι Σπαρτιάτες ισχυρίζονται ότι, εάν αυτοί και οι Αθηναίοι έρθουν σε συμφωνία, οι υπόλοιποι Έλληνες θα τη σεβαστούν.

2. κίνησις: «κίνηση» (ή «αναστάτωση»). Ίσως άλλη μια βιολογική μεταφορά, «αναστάτωση» ενός ζωντανού οργανισμού. Ωστόσο πρέπει να συζητηθεί η πρόταση του Hammond (παρακάτω, 3.1 σημ., δηλοῖ κλπ.), 132 κ.ε., ότι ο Θουκυδίδης εδώ δεν χαρακτηρίζει ως σημαντική «αναστάτωση» τον Πελοποννησιακό Πόλεμο καθ'αυτὸν (όπως είναι η συνήθης μετάφραση της φράσης, η οποία θα μπορούσε να επισύρει τη μομφή της υπερβολής εκ μέρους του Θουκυδίδη), αλλά αναφέρεται στη συνολική κίνηση η οποία κορυφώθηκε με την ακμή της ισχύος των Πελοποννησίων και των Αθηναίων.

μεγίστη: «η σπουδαιότερη». Βλ. Macleod, 153, για μια αξιοπρόσεκτη σειρά παραδειγμάτων χρήσης της λέξης αυτής από τον Θουκυδίδη (2.64.3). Το «μεγαλείο» και η «αρχή» είναι έμμονες ιδέες του ιστορικού.

3. σαφῶς μὲν εὐρεῖν διὰ χρόνου πλήθος ἀδύνατα

ἦν: «επειδή έχει περάσει πολύς καιρός είναι αδύνατον να διερευνηθού με ακρίβεια». Ο Θουκυδίδης έχει συνείδηση των μεθόδων που χρησιμοποιεί στο εγχείρημά του, γεγονός για το οποίο το χωρίο αυτό αποτελεί την πρώτη ένδειξη. Η συνείδηση του μεθόδου δεν είναι το μικρότερο από τα πνευματικά του επιτεύγματα. (Ο Lloyd θα έλεγε ότι η συνείδηση αυτού που αποκαλούμε «θέματα δεύτερης τάξης» ήταν ένα από τα μεγάλα επιτεύγματα των πρώτων Ελλήνων επιστημόνων, ακόμα και αν οι ίδιοι δεν καταφέρνουν να παρουσιάσουν αποτελέσματα ανάλογα των αξιώσεών τους). Υπάρχει ελάχιστη «μεθοδολογία» στον Ηρόδοτο, παρόλο που σε κάποιο σημείο γράφει απελπισμένος (6.14.1) ότι «ήταν δύσκολο να ανακαλυφθεί ποιοι Σάμιοι πολέμησαν γενναία και ποιοι όχι στη μάχη της Λάδης, διότι όλοι κατηγορούν ο ένας τον άλλον». Εδώ (στον Θουκυδίδη) έχουμε ουσιαστικά τη δήλωση ότι σκοπός του είναι η σαφήνεια. (Η ἀλήθεια απαντά λίγο αργότερα, 1.22). Η έμφαση στις δυσκολίες του εγχειρήματος είναι χαρακτηριστικό του Θουκυδίδη και μέρος της ανταγωνιστικής στάσης του που συζητήθηκε παραπάνω (ἀξιολογώτατον): υπονοεί (θα το δηλώσει ξεκάθαρα παρακάτω) ότι οι προηγούμενοι ερευνητές ήταν αδέξιοι. Βλ. 20.1 σημ.

ἐκ δὲ τεκμηρίων ὧν ἐπὶ μακρότατον σκοποῦντί μοι πιστεῦσαι ξυμβαίνει: «αλλά κρίνοντας από τα στοιχεία που μπορώ να εμπιστευτώ ύστερα από προσεκτικότερη έρευνα». Για τη λέξη τεκμήριον (απόδειξη) βλ. 6.2 σημ., παρακάτω, σημείον. Για το σκοποῦν ως ρήμα που σημαίνει διανοητική έρευνα, μια λέξη αγαπητή και στον Θουκυδίδη και στον Οιδίποδα της τραγωδίας *Οιδίπους Τύραννος* του Σοφοκλή, βλ. Β. Κνοχ, *Oedipus at Thebes* (Οξφόρδη, 1957), 120 κ.ε. και για το ρήμα εὐρεῖν 128 κ.ε.

2. Η έλλειψη ισχύος στην αρχαία Ελλάδα αποδεικνύεται

από τις διαρκείς μετακινήσεις πληθυσμών

Εδώ αρχίζει κανονικά η Αρχαιολογία. Πρώτα πρέπει να χαρακτηρίσουμε τη μέθοδο του Θουκυδίδη. Η πρώτη αντίδραση του σύγχρονου αναγνώστη στον τρόπο με τον οποίον ο ιστορικός ανασυνθέτει την ιστορία της αρχαίας Ελλάδας είναι η έκπληξη για τον εξεζητημένο χαρακτήρα του. Συγκεκριμένα, η έμφαση στους οικονομικούς παράγοντες (ιδιαίτερα στο κεφ. 13) εντυπωσιάζει τον αναγνώστη του μεταμαρξιστικού κόσμου (σχετικά με την άποψη των Austin και Vidal-Naquet ότι, παρόλο που τονίζει τους οικονομικούς παράγοντες σ' αυτό το κεφάλαιο, ο Θουκυδίδης δίνει μικρή σημασία στους οικονομικούς παράγοντες της εποχής του, βλ. 3.84, εισαγ. σημ.). Ο ιστορικός επίσης χρησιμοποιεί ενίοτε αρχαιολογι-

κά επιχειρήματα, δηλαδή στοιχεία από αρχαιολογικά ευρήματα. Πάντως, αναπόφευκτα τα όρια αυτού που ο Θουκυδίδης μπορούσε να επιτύχει με τέτοιου είδους στοιχεία είναι στενά: τα σύγχρονα βιβλία για την αρχαία Ελλάδα μπορούν να αξιοποιήσουν τα δημοσιευμένα πορίσματα προσεκτικών και συστηματικών ανασκαφών. Ο Θουκυδίδης έπρεπε να βασιστεί στον Όμηρο, στην προφορική παράδοση, στην αυτοψία ερειπίων ή σε τυχαίες ανακαλύψεις και στις δυνάμεις του ή την ικανότητά του να συνάγει συμπεράσματα κατ' αναλογία – δηλαδή σε μεγάλο βαθμό στις ίδιες τεχνικές με τον Ηρόδοτο, ο οποίος χρησιμοποιούσε την *ᾄψιν*, τη *γνώμην* και την *ιστορίην* («τα μάτια, την κρίση και την έρευνα» όπως απέδωσε εύστοχα ο David Grene τη φράση στη μετάφρασή του [1987]). Θα μπορούσαμε να σκεφτούμε ότι ο Θουκυδίδης δεν τα πήγε και τόσο άσχημα – ένας πολύ ευφυής άνθρωπος κάνει μια αξιοσημείωτη προσπάθεια να εφεύρει την κριτική προϊστορία.

Ωστόσο, οι σύγχρονοι ερευνητές της αρχαίας ιστορίας, από τον George Grote έως τον M.I. Finley, ερίζουν για την αξία των προσπαθειών του Θουκυδίδα σ' αυτά τα κεφάλαια: «η αφήγηση του Θουκυδίδα είναι ένα απλό απόσπασμα και απόσταγμα από τις απίστευτες ιστορίες [των ποιητών]», Grote, *History of Greece* (Λονδίνο, 1888), i.363· «αυτή η θεωρία [δηλ. η θεωρία του Θουκυδίδα για την ανάπτυξη της ισχύος στην αρχαία Ελλάδα] είναι μια θεωρία που πηγάζει από μακρό στοχασμό για τον κόσμο στον οποίον έζησε ο ίδιος ο Θουκυδίδης και όχι από μελέτη της ιστορίας», Finley, «Myth, Memory and History», στο *The Use and Abuse of History*² (Λονδίνο, 1986), 18.

Ωστόσο, ο Finley αποδίδει στη συνέχεια στον Θουκυδίδα εύσημα για την «τολμηρή πρότασή του ότι υπήρξε συνεχής εξέλιξη στην Ελλάδα από τους αρχαιότετους (μυθικούς) χρόνους έως την εποχή του». Αυτή είναι μια σημαντική παρατήρηση, αλλά θα μπορούσαμε να είμαστε ακόμη πιο θετικοί. Ο Θουκυδίδης δεν προσπαθούσε να γράψει μια περιληπτική ιστορία της αρχαίας Ελλάδας και ύστερα να δηλώσει «τώρα συνεχίστε να διαβάζετε»· ο μη ικανός αριθμός αξιόπιστων στοιχείων που είχε στη διάθεσή του θα καθιστούσε ένα τέτοιο εγχείρημα αδύνατο· προσπαθούσε να στηρίξει τις δύο πρώτες θέσεις που εκτέθηκαν στην αρχή αυτού του υπομνήματος (τις θέσεις σχετικά με τη σημασία του Πελοποννησιακού Πολέμου και της ναυτικής δύναμης).

Η Αρχαιολογία έχει μια ευρύτερη διάσταση. Έχουμε ήδη παρατηρήσει (πρβ. 1.2 σημ., *μεγίστη*) (θα διαπιστώσουμε και παρακάτω ότι συμβαίνει επανειλημμένα) πως σκέψεις-κλειδιά και συγκινησιακά φορτισμένες φράσεις από επόμενα βιβλία (π.χ. *γῆ καὶ θάλασσα*, 2.2 σημ.) εισάγονται πολύ νωρίς στην Αρχαιολογία: αυτό είναι σίγουρα ένα προγραμματικό

στοιχείο. Με παρόμοιο τρόπο, η Αρχαιολογία (όπως και οι πληροφορίες για την Αθήνα και τη Σπάρτη στον Ηρόδοτο, 1.59 κ.ε.) μάς εισάγει στην Αθήνα και τη Σπάρτη και στα χαρακτηριστικά τους (η Σπάρτη, η οποία παρουσιάζεται πέντε φορές στην Αρχαιολογία, κατέχει ιδιαίτερη θέση στα τελευταία κεφάλαια, μέχρι τα τρία λάθη που διορθώνονται στο κεφ. 20, δύο εκ των οποίων αφορούν σπαρτιατικούς θεσμούς). Λέγοντας αυτό δεν παραβλέπουμε την προπαρασκευαστική λειτουργία των αναφορών π.χ. στην Κόρινθο, την Κέρκυρα και τη Σάμο στα κεφ. 13-14 κ.ε., τρεις πόλεις των οποίων το ναυτικό θα αποτελέσει σημαντικό παράγοντα στην ιστορία του 5ου αιώνα π.Χ.: το ίδιο ισχύει και για την αναφορά στη Δήλο και τις Κυκλάδες στα κεφ. 4 και 8. Θα παρανοούσαμε την Αρχαιολογία, αν την εκλάβουμε ως μια αυτόνομη ενότητα του έργου· το ίδιο και αν αγνοήσουμε τη λειτουργία της στο πλαίσιο του έργου μένοντας αυστηρά προσκολλημένοι στα μειονεκτήματά της από ιστορική άποψη.

Για μια γενική πραγμάτευση της Αρχαιολογίας, βλ. V. Hunter, *Past and Process in Herodotus and Thucydides* (Πρίνστον, 1982), κεφ. 1, αναθεωρημένη έκδοση ενός άρθρου στο περιοδικό *Klio* (1980)· επίσης G. Howie, παρακάτω, 10.1 σημ.

1. βιαζόμενοι υπό τινων αιεί πλειόνων: «κάθε φορά που εξαναγκάζονταν από πιο πολυάριθμους εποίκους». Εδώ πρωτοεμφανίζεται η έννοια της «ανώτερης βίας», η οποία απαντά σε πολυάριθμες δημηγορίες, και ιδιαίτερα στον «Διάλογο των Μηλιών» στο 5ο βιβλίο.

2. έμπορίας οὐκ οὔσης: «δεν γινόταν εμπόριο». Η εικόνα της βαρβαρότητας των πρωτογόνων που σκιαγραφεί ο ιστορικός οφείλεται στις απόψεις των συγχρόνων του σχετικά με την πρόοδο του ανθρώπινου γένους προς την οργανωμένη κοινωνία· βλ. E.R. Dodds, *The Ancient Concept of Progress* (Οξφόρδη, 1973), κεφ. 1, και τα κείμενα που σχολιάζονται στο *Thucydides*, 129 κ.ε. Για τη λέξη *έμπορία* βλ. σημ., *περιουσίαν χρημάτων*, παρακάτω.

κατὰ γῆν ... διὰ θαλάσσης: (στα Λατινικά: *terra marique*). Και στα Ελληνικά και στα Λατινικά πρόκειται για συγκινησιακά φορτισμένη έκφραση. Ο Περικλής θα δηλώσει στο κεφ. 2.62.2 (βλ. επίσης 2.41.4) ότι η Αθήνα έχει τον έλεγχο και των δύο στοιχείων, *γῆς καὶ θαλάσσης*· πρβ. επίσης τον Αρχίδαμο στο χωρίο 1.81.2. Βλ. A. Momigliano, *Secondo Contributo*, 431 κ.ε., «Terra Marique», και 57 κ.ε., «Sea Power in Greek Thought»· Ph. Hardie, *Virgil's Aeneid: Cosmos and Imperium* (Οξφόρδη, 1986), 302 κ.ε. Για μια πραγμάτευση της αντίθεσης γη-θάλασσα βλ. την ψευδο-ξενοφώντεια *Αθηναίων Πολιτεία* (2.2), η σπουδαιότητα της οποίας ορθώς επισημαίνεται από τον Momigliano

(η *Ἀθηναίων Πολιτεία* χρονολογείται ίσως το 425 π.Χ. και συνεπώς ίσως είναι γνωστή στον Θουκυδίδη). Η θουκυδίδεια χρήση –ουδέτερη, αλλά στην αρχή κίωλας του έργου του– της φράσης στο προκείμενο χωρίο είναι σίγουρα σκόπιμη: βλ. παραπάνω, εισαγ. σημ. για τα προγραμματικά στοιχεία.

περιουσίαν χρημάτων: «αποθέματα πλούτου». Ο πλούτος και το εμπόριο (έμπορία, η λέξη απαντά στην αρχή της περιόδου) είναι πρωτεύοντα θέματα όχι μόνο στην Αρχαιολογία, αλλά και αλλού, π.χ. στο χωρίο 2.13.2, του οποίου το λεξιλόγιο θυμίζει το παρόν, και ειδικότερα στη δημηγορία του Αρχίδαμου (1.80-5), που, όπως η Αρχαιολογία, διαρκώς συνδυάζει τη ναυτική δύναμη με τον πλούτο (π.χ. 80.4· 81.4· 82.1 ή *ναυτικοῦ ἢ χρημάτων δύναμιν*). Η πιο γνωστή παρατήρηση του θουκυδίδειου Αρχίδαμου είναι η φράση «Ο πόλεμος δεν είναι ζήτημα όπλων, αλλά πλούτου» (83.2). Αν αυτό ήταν και η άποψη του Θουκυδίδη, βοηθά να ερμηνεύσουμε την επιμονή του στην οικονομία σ' αυτά τα εισαγωγικά κεφάλαια της *Ιστορίας* του.

οὐδὲ γῆν φυτεύοντες: «και δεν καλλιεργούσαν τη γη». Τότε πώς πιστεύει ο Θουκυδίδης ότι ζούσαν; Ίσως με το κυνήγι και τη συλλογή καρπών. Αν συνέβαινε όντως αυτό, τότε εδώ αντιστρέφει μια τυπική ελληνική μυθολογική εικόνα, σύμφωνα με την οποία πριν από τον «φόνο» του υποζυγίου μεσολάβησε «μια εποχή λιτής χορτοφαγίας»: W. Burkert, *Homo Necans*, μτφρ. P. Bing (Μπέρκλεϊ, 1983), 22. Αντίθετα ο Θουκυδίδης υπονοεί αυτό που ο Burkert πιστεύει ότι αποτελεί τη σύγχρονη άποψη, ότι δηλαδή «ο άνθρωπος έγινε άνθρωπος μέσω του κυνηγιού»: η οργανωμένη γεωργία αναπτύχθηκε αργότερα. Δεν θέλω να ισχυρισθώ ότι ο Θουκυδίδης με θαυμαστό τρόπο προκάλεσε τις σύγχρονες προϊστορικές σπουδές: ωστόσο αξίζει πραγματικά να του αναγνωριστεί η προθυμία να αποστασιοποιηθεί από τους παραδοσιακούς μύθους με σκοπό να σχηματίσει τη δική του *a priori* (και τελικά σωστή) άποψη. Ο A.M. Snodgrass, *Archaic Greece: The Age of Experiment* (Λονδίνο, 1980), 37, πιστεύει ότι «η ακμή της πόλης-κράτους συνδέεται με την οικονομική ανάπτυξη που οφείλεται στην εισαγωγή της γεωργίας». Ο Snodgrass μιλά για τον 8ο αιώνα, αλλά ο ιστορικός ίσως να έχει κατά νουν την αμυδρή ανάμνηση της αλλαγής που συντελέστηκε σ' εκείνον τον 8ο αιώνα, όταν επιχειρούσε τη δική του, καθαρά διανοητική, ανασύνθεση μιας ακόμη πιο μακρινής εποχής. (Δεν χρειάζεται να τονίζεται διαρκώς ότι ο Θουκυδίδης δεν είχε στη διάθεσή του επαρκή στοιχεία για την ανασύνθεση της ελληνικής προϊστορίας. Προχωρά με τη μέθοδο της αναλογίας και τη συνεχή εφαρμογή μιας κεντρικής υπόθεσης, δηλαδή ότι το «λιγότερο πολύπλοκος» και «λιγότερο οργανωμένος» ισοδυναμεί με το «πρώμος». Έναν τέ-

τοιο τρόπο σκέψης θα μπορούσαμε να τον αποκαλέσουμε «δόγμα περί προόδου»).

Εναλλακτικά, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι ο Θουκυδίδης γνώριζε μια άλλη τυπική εικόνα του μύθου, η οποία τοποθετούσε την εισαγωγή της γεωργίας σε παλαιότερες εποχές: ο Ερεχθέας εισήγαγε τη γεωργία το 1409/8 π.Χ. σύμφωνα με το *FGH Hist* 239 (το Πάριο Μάρμαρο) A 13, πρβ. τον Φιλόχορο, *FGH Hist* 328 F 104, σε έναν πολύ γνωστό μύθο που μπορεί να ανάγεται στην εποχή του Θουκυδίδη.

Ο M. Marshall, *CQ* 25 (1975), 32, παρατηρεί «οι πρώτοι Έλληνες δεν έκαναν επένδυση σε μακροχρόνιες σοδειές, αλλά διατηρούσαν μια οικονομία που τους επέτρεπε απλά να επιβιώνουν». Ο Θουκυδίδης δεν γράφει αυτό (η φράση *καθ' ἡμέραν ἀναγκαίου τροφῆς* παρακάτω μπορεί να αναφέρεται στο κυνήγι).

Η εικόνα που προσφέρει ο Θουκυδίδης («δεν υπήρχε γεωργία») δεν συμφωνεί απόλυτα με την εικόνα που περιγράφει το υπόλοιπο κεφάλαιο 2, την εικόνα δηλαδή των συγκρούσεων για τις γόνιμες εκτάσεις.

ἀτειχίστων ἅμα ὄντων: «που δεν περιβάλλονταν από τείχη». Αυτές οι πρώτες κοινότητες ήταν ανοχύρωτες. Τα τείχη είναι άλλο ένα κρίσιμο θέμα για τον Θουκυδίδη, γεγονός που σωστά υπογραμμίστηκε από τον Y. Garlan, “Fortifications et histoire grecque”, στο *Problèmes de la guerre en Grèce ancienne*, εκδ. J.-P. Vernant (Παρίσι, 1968), 255 κ.ε.: «η έννοια της οχύρωσης (της πόλης) είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την έννοια της πόλης ... η απουσία οχυρώσεων κατά τη γνώμη του [του Θουκυδίδη] ήταν νοητή, εκτός από εξαιρετικές περιπτώσεις όπως ήταν αυτή της Ιωνίας [παραπομπή στο χωρίο 3.33.2: βλ. σημ.], μόνο σε μια πρωτόγονη κοινωνία που θα χρονολογούνταν στις αρχές της ιστορίας της ανθρωπότητας».

οὔτε μεγέθει πόλεων: Ο Θουκυδίδης εδώ ίσως επιπόλαια (βλ. παρακάτω, 1.10.2 σημ., για την έννοια του συνοικισμού) υπονοεί και αποδέχεται την ύπαρξη, ακόμα και σ' αυτό το πρωτόγονο στάδιο, πόλεων απλώς αμφισβητεί το μέγεθος και τον πλούτο τους. (Ο Marshall [38] παραδόξως πιστεύει ότι αυτές οι τρεις λέξεις «μπορεί να σημαίνουν όχι μόνον πως οι εγκαταστάσεις δεν ήταν ιδιαίτερα μεγάλες, αλλά πως δεν υπήρχαν καθόλου πόλεις»).

οὔτε τῇ ἄλλῃ παρασκευῇ: «ούτε άλλα υλικά μέσα». Για την πιθανότητα ο Θουκυδίδης να είχε γράψει *διανοία*, «πρόθεση», βλ. E.G. Turner, “Two Unrecognised Ptolemaic Papyri”, *JHS* 76 (1956), 98, ο οποίος παραπέμπει στον K.J. Dover (βλ. επίσης Dover στο *Thucydides: Greece and Rome New Survey*, 7 (1973), 6). Ωστόσο, δεν είναι εύκολο να αντιληφθούμε τι θα μπορούσε να σημαίνει αυτό: «δεν είχαν μεγάλες πόλεις, ούτε γενικά είχαν μεγαλόπνοα σχέδια»;

3. τῆς γῆς ἢ ἀρίστη ... ἢ τε νῦν Θεσσαλία: «οι ευ-

φορότερες περιοχές ... οι περιοχές που τώρα ονομάζονται Θεσσαλία...». Για το αναμφισβήτητο εύφορο έδαφος της Θεσσαλίας βλ. τη μελέτη των P. Garnsey, T. Gallant και D. Rathbone που καλύπτει μια μακρά περίοδο, "Thessaly and the Grain Supply of Rome during the Second Century B.C.", *JRS* 74 (1984), 30 κ.ε.· ωστόσο, οι συγγραφείς τονίζουν ότι στην κλασική εποχή η παραγωγικότητα στη Θεσσαλία ποίκιλλε και ότι οι κοινότητες της συχνά ήταν αναγκασμένες να κάνουν εισαγωγές (βλ. π.χ. την επιγραφή Tod 196 από τη δεκαετία του 320: η Θεσσαλία εφοδιαζόταν με σιτηρά από την Κυρήνη). Ωστόσο, η εικόνα που παρουσιάζει ο Θουκυδίδης είναι, κατά βάση, σωστή. Τι αποδείξεις όμως είχε; Ο Garnsey και οι συνεργάτες του είναι σε θέση να ερευνήσουν επίσημες στατιστικές του σύγχρονου ελληνικού κράτους και να κάνουν συγκρίσεις. Ο Θουκυδίδης πιθανώς έκρινε απλώς με βάση την προσωπική του αντίληψη περί της πυκνότητας του πληθυσμού και της εντατικότητας της καλλιέργειας: βλ. την επόμενη σημ.

και Βοιωτία: Και εδώ δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Θουκυδίδης έχει δίκιο για τη γονιμότητα της Βοιωτίας, η οποία αρδευόταν από τη λίμνη της Κωπαΐδας (που αποξηράνθηκε τον 19ο αιώνα από μια βρετανική εταιρεία). Πρόκειται για μια περιοχή της Ελλάδας της οποίας οι αρχαίοι οικισμοί και η πυκνότητα του πληθυσμού έγιναν αντικείμενο μελέτης, εν μέρει τουλάχιστον· βλ. J. Bintliff και A. Snodgrass, "Settlement in South-Western Boeotia", στο *La Béotie antique* (Παρίσι, 1985· *Colloques Internationaux du C.N.R.S.*), 49 κ.ε. (και Snodgrass, *An Archaeology of Greece* [Μπέρικλεϋ και Λονδίνο, 1987], 100 κ.ε.) για τα αποτελέσματα μιας εντατικής «επιφανειακής έρευνας» ενός τμήματος της Βοιωτίας (της περιοχής του Τηνερικού πεδίου δυτικά της Θήβας). Φαίνεται ότι κατά την αρχαϊκή και κλασική εποχή –στις μέρες του Θουκυδίδα– το έδαφος της Βοιωτίας έγινε πράγματι αντικείμενο εντατικής εκμετάλλευσης και ο πληθυσμός ήταν εξαιρετικά πυκνός. Αυτό δεν ίσχυε, βάσει των στοιχείων της περιοχής που μελετήθηκε, κατά την προϊστορική εποχή από τη μια πλευρά και κατά την ελληνιστική εποχή από την άλλη. Ο Θουκυδίδης δεν γνώριζε τίποτε γι' αυτού του είδους τα στοιχεία, τα οποία κατ' ανάγκη περιορίζονται στη συλλογή και καταμέτρηση θραυσμάτων από αγγεία. Η μέθοδος του εδώ (βλ. προηγούμενη σημ.) συνίσταται στο να εικάζει απλώς την ύπαρξη προϊστορικών οικισμών με βάση τα όσα υπήρχαν στις μέρες του, αλλά, αν οι Bintliff και Snodgrass έχουν δίκιο, αυτή δεν ήταν μια ιδιαίτερα αξιόπιστη μέθοδος. Ίσως θα έπρεπε να πούμε ότι ο Θουκυδίδης είχε δίκιο για τη γονιμότητα του εδάφους της Βοιωτίας, αλλά δεν είναι κατ' ανάγκη σωστά τα δημογραφικά συμπεράσματα που άντλησε απ' αυτήν. Βλ. παρακάτω 2.5 σημ. για μια άλλη ερμηνεία του εποικισμού τέτοιων περιοχών.

Πελοποννήσου τε τὰ πολλὰ πλὴν Ἀρκαδίας: «το μεγαλύτερο τμήμα της Πελοποννήσου εκτός από την Αρκαδία». Είναι πασίγνωστο ότι η Αρκαδία ήταν φτωχή, βλ. την ηροδότεια περιγραφή των βαλανηφάγων Αρκάδων, 1.66.2 (στον δελφικό χρησμό) και την ανά τους αιώνας φήμη τους ως μισθοφόρων (για την οποία βλ. π.χ. Ξεν. *Ελλην.* 7.1.23): η Αρκαδία ήταν ένας τόπος από τον οποίο προσπαθούσε κανείς να ξεφύγει. Όπως και οι Αθηναίοι (βλ. παρακάτω, παρ. 5 σημ.), οι Αρκάδες διατεινόταν ότι ήταν αυτόχθονες, *προσέληνοι*, «προγενέστεροι της σελήνης» (βλ. π.χ. *FGrHist* 554 F 7)· ωστόσο, βλ. Rosivach (*όπ.π.*, παρ. 5 σημ.) 305 κ.ε.

4. δυνάμεις ... στάσεις ... ἐφθείροντο: Ο έλεγχος μιας εύφορης περιοχής δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη δύναμης που οδηγεί σε εσωτερικές συγκρούσεις, οι οποίες με τη σειρά τους επιφέρουν την καταστροφή της κοινότητας. Όλα αυτά αποτελούν κεντρικές έννοιες στον Θουκυδίδη, όπως και η άποψη για την αιτιώδη σχέση ανάμεσά τους. Αντί να ειρωνευόμαστε τον Θουκυδίδη για τους διαρκείς αναχρονισμούς, θα πρέπει να του αναγνωρίσουμε το γεγονός ότι δεν χάνει την ευκαιρία να εισαγάγει στην *Αρχαιολογία* θέματα βασικά για το υπόλοιπο έργο του. Είναι πιθανόν (Marshall, 33) ότι η λέξη *δυνάμεις* σημαίνει «πηγές δύναμης» με την έννοια των αποθεμάτων σε ανθρώπινο δυναμικό, του πληθυσμού.

5. τὴν γοῦν Ἀττικὴν ἐκ τοῦ ἐπὶ πλεῖστον διὰ τὸ λεπτόγεων ἄστασίαστον οὔσαν: «η Αττική βέβαια, όπου το χώμα ήταν φτωχό και άγονο, απολάμβανε για μεγάλο χρονικό διάστημα ειρήνη χωρίς εμφύλιες διαμάχες». Πόσο σοβαρό μειονέκτημα ήταν το λεπτόγεων της Αττικής; Ο Θουκυδίδης θέλει αναμφίβολα να προβάλει μια αντίθεση ανάμεσα σ' αυτό και την *ἀρετήν*, «την άριστη ποιότητα» των χωρών της Ελλάδας που μόλις ανέφερε. Έως πρόσφατα οι μελετητές δέχονταν αυτή την άποψη του Θουκυδίδα, αλλά υπήρξε αντίδραση· βλ. P.D. Garnsey, "Grain for Athens", *CRUX*, 69, ο οποίος γράφει «στην πραγματικότητα τα μειονεκτήματα της Αττικής τονίζονται με υπερβολικό τρόπο στη γραμματεία». Παραθέτει επιδοκμαστικά το σχόλιο του A. Philippson ότι «το φιλό χώμα των πεδιάδων και των λόφων της Αθήνας και της Ελευσίνας αποφέρει πολύ καλή σοδειά σε σιτηρά, λάδι και κρασί, ενώ η πεδιάδα του Μαραθώνα, και ιδιαίτερα αυτή των Μεσογείων έχει πλούσιο έδαφος και σχετικά βαθιά ζώνη οργώματος». Ωστόσο, ο Garnsey συμφωνεί με τον Philippson ότι η Αττική «δεν θα μπορούσε από μόνη της να υποστηρίξει ένα κράτος οποιουδήποτε μεγέθους». Ο R. Osbourne πλειοδοτεί σε σύγκριση με τον Garnsey, ισχυριζόμενος ότι «ολόκληρος ο αθηναϊκός πληθυσμός θα μπορούσε να συντηρηθεί από όσα παρήγαγε μόνον η Αττική γη»: *Classical Landscape with Figures: The Ancient Greek City and its Countryside* (Λονδίνο, 1987),

46 και 99. Εννοεί, αν οι Αθηναίοι καλλιεργούσαν τη γη τους πιο εντατικά και ήταν διατεθειμένοι να καταναλώνουν κριθάρι αντί για εισαγόμενο σιτάρι. Βλ. επίσης R. Sallares, *The Ecology of the Ancient Greek World* (Λονδίνο, 1991), 314 κ.ε., 389.

Πάλι ο Θουκυδίδης έχει ως γνώμονα τα στοιχεία που του είναι διαθέσιμα και που περιλάμβαναν το βέβαιο γεγονός ότι οι Αθηναίοι της κλασικής εποχής έκαναν μεγάλες εισαγωγές σίτου. Ίσως να είναι αλήθεια ότι δεν τις χρειάζονταν· ωστόσο, δεν είχαν το πλεονέκτημα να μελετήσουν τους πίνακες των Garnsey και Osbourne. Ο Θουκυδίδης τουλάχιστον βάζει τον Νικία (6.20.4) να υπαινίσσεται την ανάγκη της Αθήνας να εισάγει σιτάρι· για τα υπόλοιπα στοιχεία βλ. S. Isager και M.H. Hansen, *Aspects of Athenian Society in the Fourth Century BC* (Odense, 1975), 19 κ.ε.

Κανονικά είναι ανακόλουθο να ισχυρίζεται κανείς ότι «στην Αθήνα δεν συνέβαιναν στάσεις λόγω της άγονης γης», αλλά ο Θουκυδίδης εδώ θεωρεί δεδομένη τη σκέψη που διατύπωσε ωρύτερα, ότι δηλαδή η εύφορη γη ευνοεί την ύπαρξη ισχυρών ατόμων ή ομάδων, που με τη σειρά τους προκαλούν εξεγέρσεις (2.4).

ἄνθρωποι ἔχουν οἱ αὐτοὶ αἰεὶ: Οι Αθηναίοι αγαπούσαν την ιδέα ότι ήταν *αὐτόχθονες*, ότι κατοικούσαν ανέκαθεν στην Αττική. Για την αυτοχθονία ως τον «τέλειο αθηναϊκό μύθο» βλ. N. Loraux, *The Invention of Athens*, μτφρ. A. Sheridan (Καίμπριτζ, Μασσ., 1986), 148-50 και στο *Annales* (ESC), 34 (1979), 3 κ.ε., καθώς και “Kreousa the Autochthon: A Study of Euripides’ *Ion*”, στο J. Winkler και F. Zeitlin, *Nothing to Do with Dionysos? Athenian Drama in its Social Context* (Πρίνστον, 1990), 168 κ.ε.· S. Goldhill, *Reading Greek Tragedy* (Καίμπριτζ, 1987), 66 κ.ε.· R. Thomas, *Oral Tradition and Written Record in Classical Athens* (Καίμπριτζ, 1989), 218. Βλ. όμως και V. Rosivach, “Autochthony and the Athenians”, *CQ* 37 (1987), 294 κ.ε., ο οποίος προτείνει ότι στην ανεπτυγμένη του μορφή ο «μύθος» ήταν μια σχετικά όψιμη εφεύρεση, συγκεκριμένα μια επινόηση της δημοκρατίας του 5ου αιώνα. Σε παρόμοια, όχι όμως το ίδιο δραστηκά συμπεράσματα φτάνει με ανεξάρτητο τρόπο ο R. Parker, “Myths of Early Athens”, στο *Interpretations of Greek Mythology*, εκδ. J. Bremmer (Λονδίνο, 1987), 187 κ.ε., 195. Ο Parker επισημαίνει τις αντιδωρικές συνδηλώσεις του μύθου (οι Δωριείς ήταν επήλυδες στην Ελλάδα). Πρβ. επίσης E. Kearns, *The Heroes of Attica* (Λονδίνο, 1989 = *BICS Supp.* 57), 110 κ.ε. Ο Περικλής ασχολείται με το θέμα αυτό στο χωρίο 2.36.1: βλ. σχετική σημ.

Ωστόσο, αληθεύει το πραγματολογικό σκέλος του μύθου (και ο παρεμφερής αλλά όχι τόσο γνωστός μύθος για την Αρκαδία· βλ. παραπάνω); Οι Αθηναίοι ήταν Έλληνες, και στο μέτρο που ο μύθος υπονοεί ότι δεν υπήρξε «εποχή πριν από τους Έλληνες» στην

Αττική, ο μύθος σφάλει: η κάθοδος των Ελλήνων στην Ελλάδα είναι γεγονός, είτε η άφιξή τους τοποθετηθεί περίπου το 2000 π.Χ. είτε (αν κάποιος αμφισβητεί την ελληνικότητα της Γραμμικής Β', της γραφής που αναπτύχθηκε την εποχή του Χαλκού στην Ελλάδα, τον 14ο και 13ο αιώνα π.Χ.) το 1200 π.Χ. Βλ. Sinclair Hood, *The Home of the Heroes* (Λονδίνο, 1974), κεφ. 7, ο οποίος προτιμά τη δεύτερη από τις δύο εκδοχές.

Πρέπει πάντως να επισημάνουμε την οπτική του Θουκυδίδα: όπως παρατηρεί ο Hood, οι γλωσσικές μαρτυρίες αποδεικνύουν ότι οι Ίωνες (από τους οποίους οι πιο γνωστοί ήταν οι Αθηναίοι), οι Αρκαάδες και οι Κύπριοι, των οποίων η διάλεκτος μοιάζει με την αρκαδική, πιθανότατα προϋπήρχαν των Δωριέων, των Ιώνων και των άλλων Ελλήνων, που έφτασαν στην Ελλάδα (σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Hood) οι μεν Ίωνες περίπου το 1200, οι δε Δωριείς περίπου το 1100. Βλ. Hammond, *Studies*, 33: «Η Αττική παρέμεινε μια νησίδα ιωνικής διαλέκτου, επειδή είχε εποίκισθεί ωρύτερα», και, του ίδιου, *Hist. Mac.* i (Οξφόρδη, 1972), 274.

Αν από την άλλη πλευρά θεωρήσει κανείς τους κατοίκους της Ελλάδας κατά την εποχή του Χαλκού Έλληνες, θα μπορούσε να επικαλεστεί τον ισχυρισμό του Θουκυδίδα ότι η Αθήνα ήταν πολιτικά ανεξάρτητη από την Πελοπόννησο κατά τη μυκηναϊκή εποχή (βλ. *CAH* iii². 2 [1975], 166, 170 κ.ε., που ομολογουμένως αντλεί από τον ίδιο τον Θουκυδίδα ως έναν βαθμό!), έπειτα από την αναμφισβήτητη περίοδο υποταγής της στη Μινωική Κρήτη: *CAH* ii². 2 (1975), 657.

Αν τώρα ρωτήσουμε, γιατί η Αρκαδία και η Αθήνα ήταν λιγότερο ευάλωτες σε εισβολές και μεταναστεύσεις, η απάντηση του ιστορικού «επειδή ήταν φτωχές» είναι ίσως λιγότερο ικανοποιητική από μια απλούστερη απάντηση βασισμένη στη γεωγραφική τους θέση: αυτές οι δύο περιοχές ήταν έξω από τις κύριες γραμμές διείσδυσης από Βορρά.

6. και παράδειγμα τότε τοῦ λόγου οὐκ ἐλάχιστόν ἐστι διὰ τὰς μετοικίας ἐς τὰ ἄλλα [γράφω τὰ ἄλλα και διαγράφω το ἐς] μὴ ὁμοίως αὐξήθηται: «Τα γεγονότα σχετικά με την Αττική αποδεικνύουν την άποψή μου ότι εξαιτίας των μεταναστεύσεων η υπόλοιπη Ελλάδα δεν αναπτύχθηκε στον βαθμό που αναπτύχθηκε η Αττική». Κατά την άποψη του Θουκυδίδα οι υπόλοιπες περιοχές της Ελλάδας δεν αναπτύχθηκαν, διότι λόγω της θέσης τους ήταν λιγότερο ασφαλείς και έτσι δεν μπορούσαν να απορροφήσουν ειρηνικά νέους κατοίκους με τον ίδιο τρόπο που τους απορρόφησε η Αθήνα.

Η λέξη *παράδειγμα* εδώ σημαίνει «απόδειξη» και όχι «παράδειγμα», όπως στη μετάφραση της έκδοσης Penguin (η παράξενη ιστορία της Αττικής δεν παρουσιάζεται ως *παράδειγμα* της άποψης του Θουκυδίδα σχετικά με τα αποτελέσματα των μετανα-

στεύσεων, διότι η Αττική δεν ήταν μία από τις περιοχές που κατεξοχήν υπέστησαν τις συνέπειες των μεταναστεύσεων. Ωστόσο, η περιεργή ιστορία της αποτελεί απόδειξη αυτής της άποψης). Για το οιονεί τεχνικό ή νομικό όρο παράδειγμα βλ. *Thucydides*, 106.

Αυτή η πρόταση μελετάται διεξοδικά από τον M.H. Marshall, “Urban Settlement in the Second Chapter of Thucydides”, *CQ* 25 (1975), 26-40. Ακολουθώντας τον H.W. Stubbs, *CQ* 22 (1972), 74 κ.ε., ο Marshall ορθώς προκρίνει τη γραφή των χειρογράφων μετοικίας αντί της διόρθωσης μετοικήσεις, την οποία υιοθετεί ο Gomme. Η γραφή μετοικίας, όπως δείχνουν οι Stubbs και Marshall, μπορεί να δώσει το απαιτούμενο νόημα «μεταναστεύσεις».

Από άλλες απόψεις είναι πιο δύσκολο να πιστέψουμε ότι έχουμε στα χέρια μας ακριβώς αυτό που έγραψε ο Θουκυδίδης. Θα δεχόμουν, ακολουθώντας τον Gomme, αλλά διαφωνώντας με τους Stubbs και Marshall, ότι η φράση ές τὰ ἄλλα («από άλλες απόψεις») μάς δυσκολεύει εδώ και ότι επιβάλλεται να γίνει η διόρθωση τὰ ἄλλα («οι άλλες ελληνικές πόλεις εκτός της Αττικής»).

Η λέξη τότε σαφώς αναφέρεται στις πληροφορίες σχετικά με την Αττική που προσθέτει ο Θουκυδίδης και πριν και μετά την υπό συζήτηση πρόταση (2.5: η Αττική κατοικούνταν από αυτόχθονες· στο υπόλοιπο της παρ. 2.6 η Αττική είναι καταφύγιο για τους άλλους Έλληνες). Ο Marshall τονίζει υπερβολικά την επιλογή ανάμεσα σε μια «μελλοντική» και μια «αναδρομική» έννοια του τότε, που μου φαίνεται ότι χρησιμοποιείται μάλλον αόριστα.

ές Ἴωνίαν ... ἀποικίας ἐξέπεμψαν: «(Η Αθήνα) έστειλε ... αποικίες στην Ιωνία». Η πρώτη θουκυδίδεια αναφορά στην παράδοση ότι η Ιωνία, με τη γεωγραφική έννοια της Δυτικής Ανατολίας, αποικίστηκε από την Αθήνα κατά τους σκοτεινούς αιώνες έπειτα από την καταστροφή του μυκηναϊκού πολιτισμού. (Γ' αυτόν τον αποικισμό βλ. παρακάτω, 1.12 σημ.). Εδώ ο Θουκυδίδης πραγματεύεται την παράδοση για ένα αμέσως προηγούμενο γεγονός, τη διείσδυση στην ίδια την Αττική Ελλήνων από άλλες, προβληματικές περιοχές της Ελλάδας. Το γεγονός αυτό είναι δεν συμφωνεί με τη θεωρία του ιστορικού ότι η εύφορη γη συχνά αλλάζει χέρια, ενώ η Αττική με το φτωχό έδαφός της δεν αποικίστηκε ποτέ. Ωστόσο, η σκέψη του είναι ότι η ανεπάρκεια της Αττικής στον γεωργικό τομέα (οὐχ ἱκανῆς οὐσης τῆς Ἀττικῆς) ήταν ακριβώς ο λόγος που οδήγησε τους πρόσφυγες να μετοικήσουν στην Ιωνία. Δεν στασίασαν, διότι είχαν γίνει πολίτες, και συνεπώς η αποστολή τους στην Ιωνία οργανώθηκε και χρηματοδοτήθηκε από την πολιτεία. (Ο Θουκυδίδης είναι υπερβολικός όσον αφορά την οργάνωση του αποικισμού της Ιωνίας, γιατί επηρεάστηκε από την μπεριαλιστική προπαγάνδα του

5ου αιώνα: βλ. 1.2.4 σημ., ἀποικίας ἐξέπεμψε). Η παρουσία των προσφύγων αυτών στην Αττική δεν μπορεί να αποδειχθεί αρχαιολογικά, αλλά (α) την πληροφορία επιβεβαιώνει ο Ηρόδοτος (1.146) γράφοντας ότι Βοιωτοί, Ευβοείς κλπ. συμμετείχαν στον αποικισμό της Ιωνίας· η παράδοση αυτή υποστηρίζεται με γλωσσολογικά στοιχεία και έγινε αποδεκτή στα έργα *La Migration grecque en Ionie* του Μ. Σακελλαρίου (Αθήνα, 1958), 301 κ.ε.· *The Greek Dark Ages* του V. Desborough (Λονδίνο, 1972), 323, 354· *The Dark Age of Greece* του A.M. Snodgrass (Εδιμβούργο, 1972), 301 κ.ε. Είναι φυσικό να υποθέσουμε ότι μετακινήθηκαν από τη Βοιωτία κλπ. προς την Ιωνία με ενδιάμεσο σταθμό την Αττική. (β) Μια ισχυρή παράδοση υποστήριζε ότι οι Μεσσήνιοι που εκδιώχθηκαν από την Πύλο από τους νεοφερμένους Δωριείς βρήκαν καταφύγιο στην Αττική και επιπλέον ότι ανέδειξαν έναν βασιλιά, τον Μέλανθο. Βλ. P.J. Rhodes, *Ath. Pol. Comm.* 79 για τις σχετικές πηγές· η παλαιότερη πηγή είναι ο Ηρόδοτος 5.65.3.

3. Περαιτέρω στοιχεία για την έλλειψη ισχύος στην αρχαϊκή Ελλάδα: καμιά κοινή επιχείρηση δεν υπήρχε κοινό όνομα για τους Έλληνες

1. δηλοῖ δέ μοι καὶ τότε τῶν παλαιῶν ἀσθένειαν οὐχ ἦκιστα: «η έλλειψη δυνάμεως στην αρχαία εποχή επαληθεύεται κατά τη γνώμη μου και από το γεγονός ότι...». Ο N.G.L. Hammond, “The Arrangement of the Thought in the Proem and in other parts of Thucydides i”, *CQ* 2 (1952), 127 κ.ε., επισημαίνει ότι σε μεγάλο βαθμό στην Αρχαιολογία κυριαρχεί η κυκλική σύνθεση, που συχνά παίρνει τη μορφή «θέση – απόδειξη – θέση» (παραθέτει επιπλέον [138 κ.ε.] παράλληλα χωρία από τον Αϊάντα του Σοφοκλή, τον προσωκρατικό φιλόσοφο Μέλισσο, τον Ευκλείδη και την ψευδο-ξενοφώντεια *Ἀθηναίων Πολιτεία*). Ο Hammond παραθέτει το προκείμενο κεφάλαιο ως παράδειγμα (127 κ.ε.): το σχήμα είναι «παλαιότερη έλλειψη ισχύος – καμιά κοινή επιχείρηση – παλαιότερη αδυναμία» (3.4, δι' ἀσθένειαν). Για την κυκλική σύνθεση στην Αρχαιολογία γενικά βλ. επίσης W.R. Connor, *Thucydides* (Πρίνστον, 1984), παράρτημα 1, σ. 251. ἢ Ἑλλάς: Υπάρχει σ' αυτό το σημείο μια μικρή λογική ασυνέπεια. Ο συλλογισμός έχει ως εξής: «η Ελλάδα δεν επεχείρησε τίποτε συλλογικά πριν από τον Τρωικό πόλεμο· στην πραγματικότητα η έννοια της Ελλάδας δεν υπήρχε κατά τη διάρκεια του Τρωικού πολέμου, ούτε ακόμα και στην εποχή του Ομήρου, ο οποίος έζησε πολύ αργότερα από τον Τρωικό πόλεμο». Ο λόγος είναι ότι ο Θουκυδίδης αντιμετωπίζει την Ελλάδα ως γεωγραφική έννοια (θέμα του κεφ. 2) και έτσι οδηγείται στην Ελλάδα με την έννοια των

ανθρώπων που την κατοικούν (μια καθ' όλα σεβαστή ιδιωματική έκφραση του Θουκυδίδη· πρβ. τα προφανέστερα παραδείγματα 2.8.1: ἤ τε ἄλλη Ἑλλάς ἅπασα μετέωρος ἦν, για την αίσθηση που προκάλεσε ο επικείμενος πόλεμος, και, λίγο παρακάτω [2.8.4] οι Σπαρτιάτες ανακοινώνουν ότι θα απελευθερώσουν την Ελλάδα).

Ο Θουκυδίδης δεν υπονοεί ότι υπήρξε κάποτε ένα ελληνικό «εθνικό κράτος», είτε την εποχή των Περσικών Πολέμων είτε αργότερα. Ακόμα και στο παρόν κεφάλαιο, όπου κάνει λόγο για πολιτικές δραστηριότητες, η λέξη Ἑλλάς έχει γι' αυτόν να κάνει με τον πολιτισμό, τη γλώσσα και την καταγωγή. Πρόκειται για μια αντίληψη που απαντά και στον Ηρόδοτο, ο οποίος σε κάποιο σημείο βάζει έναν ομιλητή να ορίζει την ελληνικότητα, τὸ Ἑλληνικόν, ως «κοινή καταγωγή, γλώσσα, θρησκεία και ἔθιμα» (8.144). Για μια εύστοχη σύγχρονη πραγμάτευση του θέματος βλ. F.W. Walbank, “The Problem of Greek Nationality” στο *Selected Papers* (Καίμπριτζ, 1985), 1 κ.ε. (τονίζει την πολιτική ενότητα, όση μπορούσε να είναι αυτή). Πολύ διαφορετικά συμπεράσματα συνάγει ο M.I. Finley, “The Ancient Greeks and their Nation”, *The Use and Abuse of History* (Λονδίνο, 2η έκδ., 1986), 120 κ.ε.: όταν γίνεται λόγος για την «αδυναμία» των Ελλήνων να επιτύχουν την ενότητα, αποδίδουμε σ' αυτούς στόχους που ποτέ οι ίδιοι δεν θεώρησαν δυνατούς ή επιθυμητούς.

Όπως επισημαίνει ο Finley (234 σημ. 6), ο Θουκυδίδης στο προκείμενο χωρίο περιορίζει την Ελλάδα στην «παλιά Ελλάδα», με «τη στενή έννοια του ελληνικού κόσμου πριν από τη μεγάλη επέκτασή του προς βορειοανατολικά και δυτικά» (πρβ. Walbank, 7 σημ. 29).

2. δοκεῖ δέ μοι: Αυτή η αβέβαιη και υποκειμενική φράση είναι συχνότερη στο ημιτελές 8ο βιβλίο (*HCT* v.399· *Thucydides*, 155 κ.ε.), αλλά υπάρχουν μερικά παραδείγματα και στα πρώτα κεφάλαια του 1ου βιβλίου· φυσικό είναι, άλλωστε, δεδομένου του σκοτεινού θέματός τους· βλ. 2.5.6 σημ.

Ἕλληνος τοῦ Δευκαλίωνος: Ο αρχαίος σχολιαστής γράφει, παραθέτοντας τον Ησίοδο (απ. 7 Rzach), ότι γιοι του Ἑλλήνα ήταν ο Δώρος, ο Ξούθος και ο Αίολος. Ο Ξούθος ήταν ο θετός πατέρας του Ίωνα (πραγματικός πατέρας του ήταν ο Απόλλωνας, τουλάχιστον σύμφωνα με τον Ίωνα του Ευριπίδη· βλ. R. Parker, “Myths of Early Athens”, [όπ.π., 2.5 σημ.] 206 κ.ε.). Αυτή η ιστορία ολοφάνερα προσωποποιεί την πεποίθηση ότι οι ομιλητές της δωρικής, αιολικής και ιωνικής διαλέκτου (βλ. A. Morpurgo-Davies, 3.112.4 σημ.) συνδέονταν με κοινή καταγωγή, καθώς επίσης και με κοινή γλώσσα, για να χρησιμοποιήσουμε ηροδότειους όρους (βλ. παραπάνω). Πρβ. Finley, 125 και Walbank, 7.

Η σύγχρονη έρευνα για τον όρο «Ἕλληνες» αφορμάται από τη γλώσσα και όχι από τη φυλή· για μια εμφατική υποστήριξη αυτής της θέσης βλ. Hammond, *Hist. Mac.* i.269 κ.ε.

τὸ Πελασγικόν: Ασαφής λέξη, που χρησιμοποιήθηκε από τους Ἕλληνες για τους Προέλληνες ή τους μη Ἕλληνες που εκτοπίστηκαν από Ἕλληνες (μεταξύ άλλων για τους μη ελληνοφώνους, όπως αποκαλεί ο Hammond τους Πελασγούς, *Hist. Mac.* i.274). Στον Ηρόδοτο (1.56) υπονοείται ότι οι Πελασγοί ήταν πρόδρομοι του δωρικού και όχι του ιωνικού φύλου των Ελλήνων (δηλαδή ότι ήταν Προέλληνες). Ο όρος αυτός δεν ανταποκρίνεται (αντίθετα με τους όρους «ιωνικός», «δωρικός», «αιολικός») στα στοιχεία που έχουν προκύψει από την αρχαιολογία ή τη γλωσσολογία και γι' αυτό δεν εμφανίζεται συχνά στην σύγχρονη επιστημονική βιβλιογραφία (με εξαίρεση το γεγονός ότι οι αρχαιολόγοι μερικές φορές μιλούν για «Πελασγικά» τείχη, εννοώντας συνήθως όσα μοιάζουν πρωτόγονα). Ίσως θα ήταν καλύτερα να αποφεύγεται ο όρος.

ἐν τῇ Φθιώτιδι: Τη Φθιωτική Αχαΐα, μια περιοχή της Θεσσαλίας. Οι σύγχρονοι μελετητές δέχονται αυτή την άποψη, ότι δηλαδή «Ἕλληνες» αρχικά ήταν μόνο μια ομάδα φύλων στην κεντρική Ελλάδα (και την Ἡπειρο). Βλ. Hammond, 271 κ.ε. και *Epirus*, 370.

ἐκνικῆσαι: «το όνομα [δηλ. Ἕλλην, με μια πιο γενική σημασία] επικράτησε». Για το ρήμα αυτό βλ. 21.1, το μόνο άλλο παράδειγμα στον Θουκυδίδη. Εκεί αναφέρεται σε ιστορίες που «πέρασαν στη σφαίρα της μυθοπλασίας», κατά λέξη «κέρδισαν μια θέση στην περιοχή του μυθικού».

3. τεκμηριῶ δὲ μάλιστα Ὅμηρος: «ο Ὅμηρος μάς δίνει γι' αυτό τις καλύτερες αποδείξεις». Ο Θουκυδίδης παραπέμπει στον Ὅμηρο για λεπτομέρειες και αναπόφευκτα αντλεί από αυτόν σημαντικές πληροφορίες, που χρησιμοποιεί σ' αυτά τα πρώτα κεφάλαια. Ωστόσο, ο Θουκυδίδης ομολόγησε ότι απορρίπτει τις «ιστορίες» (βλ. 21.1 και 22.4 σημ.), και έτσι δικαιολογείται η περιστασιακή χρήση στερεότυπων φράσεων αποστασιοποίησης από τον ποιητή, όπως αυτές που απαντούν στα χωρία 9.4 και 10.3: «αν ο Ὅμηρος αποτελεί επαρκή απόδειξη για κάποιον», «αν μπορεί κανείς να πιστέψει τον Ὅμηρο». Ισχυρή αντίθεση αποτελεί το γεγονός ότι ο Θουκυδίδης χρησιμοποιεί τον ομηρικό Ὕμνο στον Απόλλωνα: βλ. 3.104, εισαγ. σημ.

Για το ρήμα τεκμηριῶ βλ. 1.1 σημ. (τεκμαιρόμενος) και 6.2 σημ. (σημείον).

Δαναούς ... ἀνακαλεῖ: «τους αποκαλεί Δαναούς». Η προσέγγιση του Θουκυδίδη είναι ευφυής και παρόμοια με τα περίπλοκα σύγχρονα επιχειρήματα· βλ. π.χ. A.M. Snodgrass, *Archaic Greece* (Λονδίνο, 1980), 28. Ωστόσο: (α) όπως παρατήρησε η Helen Thomas,

στο Wace και Stubbings, *A Companion to Homer* (Οξφόρδη, 2η έκδ., 1962), 285, από την έλλειψη ενότητας των Ελλήνων στον Όμηρο «δεν θα πρέπει να συνάγουμε υπερβολικά συμπεράσματα». Η Thomas δείχνει τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιείται περιστασιακά η λέξη *Παναχαιοί*, «όταν ο ποιητής θέλει να τονίσει την ενότητα του γένους των Ελλήνων»· σημειωτέον ότι η λέξη *Πανέλληνες* στην *Ιλιάδα* (B 530) μπορεί να αποτελεί παρεμβολή –βλ. Walbank (όπ.π., 3.1 σημ.), 6, σημ. 23– και οπωσδήποτε δεν είναι όρος που σημαίνει το «γένος των Ελλήνων», αλλά ένας τρόπος αναφοράς στους βόρειους Έλληνες σε αντίθεση με τους νότιους, σύμφωνα με τον M.L. West, *Hesiod. Works and Days*, στ. 528 σημ., και με την Edith Hall, *Inventing the Barbarian: Greek Self-Definition Through Tragedy* (Οξφόρδη, 1989), 7 και ακόμη και με τον G. Autenrieth, *Homeric Dictionary* (1877)· (β) η μετρική ευκολία δικαιολογεί ως έναν βαθμό τις ομηρικές παραλλαγές που σχολιάζει ο Θουκυδίδης· και τα τρία του παραδείγματα έχουν διαφορετική μετρική μορφή.

οὐδὲ βαρβάρους εἶρηκε: «οὔτε υπάρχει καμιά αναφορά σε βαρβάρους». Ωστόσο υπάρχουν βαρβαρόφωνοι *Κάρες* (B 867)· φαίνεται απίθανο η λέξη να αποτελεί παρεμβολή στο επικό κείμενο μεταγενέστερη του Θουκυδίδα, όπως υποστηρίζει η Hall (όπ.π.), 9. Για την ιστορία της λέξης *βάρβαρος* βλ. την ενδιαφέρουσα υποσημείωση του Gibbon, *Decline and Fall*, εκδ. Bury (Λονδίνο, 1896), v.469 σημ. 190 (ασχολείται με την περίπτωση των Βερβέρων της Β. Αφρικής). Πάντως, ο Θουκυδίδης έχει δίκιο (παρά τους βαρβαρόφωνους *Κάρες* και τα επιχειρήματα που διατυπώθηκαν στην προηγούμενη σημ.) να υπονοεί ότι «οι Έλληνες έμαθαν να αυτοπροσδιορίζονται ... μέσα από τις επαφές τους με τους Πέρσες», όπως γράφει ο Oswyn Murray, *CAH* iv².461, απηχώντας ένα επιχείρημα που επικαλούνταν συχνά ο A. Momigliano, π.χ. στο *Persia e il mondo greco-romano* (Ρώμη, 1966), 137 = *Essays in Ancient and Modern Historiography*, κεφ. 3. Ο Walbank (7) γράφει ότι «όσοι υποστηρίζουν πως οι Έλληνες αποτελούν μια πολιτιστική ομάδα σε αντίθεση με τους βαρβάρους, θα ενίσχυαν περισσότερο τη θέση τους αν μπορούσαν να καταδείξουν έναν επώνυμο Βάρβαρο ως πρόγονο των βαρβαρόφωνων»· η άποψη αυτή του Walbank είναι περισσότερο πνευματώδης παρά πειστική. Για την άποψη ότι η έννοια του βάρβαρου «εφευρέθηκε» τον 5ο αιώνα βλ. Edith Hall (όπ.π.).

ἀσθένειαν: Βλ. παραπάνω 3.1 σημ.

ἀλλὰ καὶ ταύτην τὴν στρατείαν θαλάσση: «και ἐστράτευσαν ἐναντίον τῆς Τροίας διὰ θαλάσσης». Η πρόταση αυτή αποτελεί για τον Θουκυδίδη τον μεταβατικό αρμό από τον Τρωικό Πόλεμο στη θαλασσοκρατορία του Μίνωα – η οποία στην πραγματικότητα προηγήθηκε του Τρωικού Πολέμου. Η μετά-

βαση θα μας φανεί λιγότερο απότομη αν θυμηθούμε (α) ότι ο Θουκυδίδης επικαλέστηκε τον Τρωικό Πόλεμο στο κεφ. 3 μόνο για να διατυπώσει μια άποψη σχετικά με την ονοματολογία – την πραγμάτευση του Πολέμου μας την επιφυλάσσει στο κεφ. 9 κ.ε.· (β) οι δύο κύριες θέσεις που διατυπώνονται στην *Αρχαιολογία* (βλ. εισαγ. σημ. στα κεφ.1-23) συνδέονται στενά μεταξύ τους. Στα παλαιότερα χρόνια, γράφει ο Θουκυδίδης, δεν υπήρξε σπουδαία στρατιωτική δραστηριότητα, ακόμη όμως και αυτή που υπήρξε χρωστά τη σημασία της στον έλεγχο της θάλασσας. Η πρώτη ναυτική δραστηριότητα που αξίζει να αναφερθεί ήταν του Μίνωα...

4. Η θαλασσοκρατορία του Μίνωα

Από την εποχή της αποκρυπτογράφησης της Γραμμικής Β' ως μορφής της ελληνικής γλώσσας μεσολάβησαν πολλές συζητήσεις. Με την αφορμή αυτή επανήλθε στο προσκήνιο το θέμα των σχέσεων ανάμεσα στην Κρήτη και την ηπειρωτική Ελλάδα. Η πρόσφατη έρευνα αρχίζει με τον C.G. Starr, "The Myth of Minoan Thalassocracy", *Historia*, 3/4 (1955) 343 κ.ε. Για τον Starr η μινωική θαλασσοκρατορία (η ηγεμονία, δηλαδή, που άσκησε στον θαλάσσιο χώρο η Κρήτη την εποχή του Χαλκού) ήταν ένας μύθος που καλλιεργήθηκε από την Αθήνα τον 5^ο αιώνα για να προβάλει τα κατορθώματα του Θησέα, του αντίπαλου του Μίνωα. Αυτό προκάλεσε κάποια αντίδραση, π.χ. από τον R.J. Buck, "Minoan Thalassocracy Re-examined", *Historia*, 11 (1962) 129 κ.ε.· επίσης από τον F. Matz, *CAH* ii², I (1973) 160. Ό,τι όμως γράφτηκε πάνω στο συγκεκριμένο θέμα πριν από το 1984 εκτοπίστηκε από την έκδοση των πρακτικών ενός συμποσίου που πραγματοποιήθηκε στο Σουηδικό Ινστιτούτο της Αθήνας το 1982: βλ. R. Hägg και N. Marinatos, *The Minoan Thalassocracy: Myth and Reality*, *Skrifter Utgivna av Svenska Institutet, I Athen* 4, xxxii (Στοκχόλμη, 1984). Οι συμμετέχοντες (ανάμεσά τους και ο Starr) συζήτησαν τη φύση και το εύρος της επιρροής που άσκησε η Κρήτη στην περιοχή του Αιγαίου κατά την εποχή του Χαλκού· ο Sinclair Hood (33-7) διατηρώντας παράλληλα ορισμένες επιφυλάξεις απάντησε θετικά στο ερώτημα που έθεσε ο ίδιος «Μινωική Αυτοκρατορία στον 16^ο και τον 15^ο αιώνα π.Χ.»· Φαίνεται ότι οι συμμετέχοντες συμφώνησαν ότι υπήρξε «εκμινωισμός» του Αιγαίου, του ηπειρωτικού, ελλαδικού χώρου και των παραλίων της Μικράς Ασίας.

Ωστόσο υπάρχουν δύο διαφορετικά ερωτήματα, που κάποιες φορές (βλ. παρακάτω, *ληστικόν*) συγχέονται. (α) Τι σημαίνει ένας τέτοιος «εκμινωισμός»; Η E. Schofield (47) ισχυρίζεται ότι οι άποικοι δεν είχαν απαραίτητα τη νοοτροπία κατακτητή, πρβ. τον

πιο ριζοσπαστικό από τους συμμετέχοντες, τον Jack L. Davis (165): «είναι λάθος να συνεχίσουμε να συγχέουμε την οικονομική και κοινωνική αλλαγή με μεταναστεύσεις και κατακτήσεις». (β) Τι σχέση έχει ο Θουκυδίδης και οι αντιλήψεις του περί θαλασσοκρατορίας με όλα αυτά; Παραθέτουμε πάλι τον Davis (218): «κάποιοι από μας που ασχολήθηκαν με τις Κυκλάδες αισθάνονται ότι η ιδέα μιας μινωικής θαλασσοκρατορίας έχει ζημιώσει την κυκλαδική αρχαιολογία. Μας έχει οδηγήσει στο να εξετάζουμε κάτι που αποτελεί ιστορικό ερώτημα και που οι αρχαιολογικές ενδείξεις δεν μπορούν να επιβεβαιώσουν (ή να απορρίψουν)». Προσωπικά συμερίζομαι αυτή την άποψη αλλά καλύτερα να το αποκαλέσουμε «ιστορικό και ιστοριογραφικό ερώτημα». Θα έπρεπε, δηλαδή, να αντιμετωπίσουμε το θέμα της μινωικής θαλασσοκρατορίας όπως τον Τρωικό Πόλεμο (παρακάτω, 9-11, εισαγ. σημ.) και όχι να επιδιώκουμε με απλοϊκό τρόπο να «επιβεβαιώσουμε» επικές παραδόσεις με τη συνδρομή της αρχαιολογίας. Αυτές οι παραδόσεις είναι οι απώτατες πηγές του Θουκυδίδα. Αποτελεί έκπληξη για τον μελετητή του Θουκυδίδα το πόσο συχνά στο σουηδικό συμπόσιο οι μελετητές επικαλέστηκαν την αυθεντία του· βλ. όμως N. Marinatos (158)· πρβ. τη βιβλιοκριτική των πρακτικών του συμποσίου από τον K. Petruso, *AJA* 91 (1987) 335 κ.ε.

Θα μπορούσαμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι πιθανώς κάποια ανάμνηση του μεγαλείου της Κρήτης την εποχή του Χαλκού επέζησε μέχρι την εποχή του Θουκυδίδα, αλλά η περιγραφή του ιστορικού βρίθει από χαρακτηριστικά που προδίδουν τον 5^ο αιώνα: έως εδώ ο Starr έχει δίκιο. Ωστόσο, η παράδοση περί θαλασσοκρατορίας ανάγεται στην εποχή του Ηρόδοτου (3.122), γεγονός πιο σημαντικό από τον σκεπτικισμό του ίδιου του Ηρόδοτου, για τον οποίο βλ. Starr, *Mnemosyne*, 31 (1978) 345 σημ. 1. Αυτό αποδεικνύει ότι δεν επινόησε ο Θουκυδίδης την παράδοση αυτή. Παρ' όλα αυτά δεν πρέπει να ειρωνευόμαστε τον αναχρονισμό. Ο Θουκυδίδης (όπως κάνουν άλλωστε και οι Αττικοί τραγικοί ποιητές) επεξεργάζεται έναν μύθο για τους δικούς του σκοπούς, που ήταν εν μέρει λογοτεχνικοί και έχουν να κάνουν με τη λειτουργία της Αρχαιολογίας ως εισαγωγής στο σύνολο έργο.

[Η μελέτη του Bernard Williams "Truth and Truthfulness" που δημοσιεύθηκε μετά τον θάνατό του το 2002 αναπτύσσει στο κεφ. 7 (= σσ. 149-71, "What was Wrong with Minos?") τη θεωρία ότι ο Θουκυδίδης ανακάλυψε τον ιστορικό χρόνο. Το επιχείρημα βασίζεται στη σύγκριση με την αντίστοιχη, αλλά ελαφρά διαφορετική διατύπωση του Ηρόδοτου, 3.122.2 (εδώ ο Williams 155 και 161 εντοπίζει αμυχανία στην «παραξενή» φράση της δὲ ἀνθρωπίνης λεγομένης γενεῆς, που μεταφράζει «αυτή που καλείται το ανθρώπινο γένος»): αντίθετα προς τον Θουκυδίδα ο Ηρόδοτος

«δεν υποστηρίζει ή δεν αρνείται να υποστηρίξει την ύπαρξη της θαλασσοκρατορίας του Μίνωα ... απλώς δεν την καταμετράει» (Williams 162). Ένας κριτικός που διάκειται ευμενώς προς τον Williams πιστεύει ότι ο τελευταίος ήταν πολύ επιεικής προς τον Θουκυδίδα και πολύ σκληρός με τον Ηρόδοτο: D. Feeney, *Caesar's Calendar* (2007), 243 κ.ε. σημ. 34. Ο Feeney 2007 αναθεωρεί την οριοθέτηση της επικής ποίησης από την ιστορία που είχε προτείνει στο βιβλίο του *The Gods in Epic* (1991)· τονίζει πλέον - συμφωνώντας ως προς αυτό με τον Williams - ότι η ιστορία, αντίθετα προς τον μύθο, λειτουργεί με συγκεκριμένες έννοιες του χρόνου. Ο Williams 162 υποστηρίζει ότι ένα σχόλιο των How και Wells «δεν συλλαμβάνει σωστά ένα νόημα». Συγγραφείς όμως τόσο πλούσιοι και πολύπλοκοι όπως ο Ηρόδοτος και ο Θουκυδίδης πολύ σπάνια περιορίζονται σε ένα νόημα. Οι How και Wells απλώς δεν συνέλαβαν το νόημα που συνέλαβε ο Williams· αυτό είναι όλο. Σχετικά με τη σχέση μεταξύ Ηρόδοτου και Θουκυδίδα ως προς τον Μίνωα βλ. επίσης E. Irwin στο P. Osborne (εκδ.), *Debating the Athenian Cultural Revolution* (2007) 188-223.]

Μίνως: Από την εποχή του Sir Arthur Evans, του πρώτου ανασκαφέα των ανακτόρων της Κρήτης, η λέξη «Μίνως» θεωρήθηκε τίτλος δυναστείας, όπως η λέξη «Φαραώ». Κάτι τέτοιο είναι βολικό, με την έννοια ότι δεν είναι ανάγκη να αποπειραθούμε να «τον» χρονολογήσουμε. Στην πραγματικότητα αυτή η άποψη δεν αποδείχθηκε ποτέ: όπως παρατήρησε ο S. Dow στο G.S. Kirk (εκδ.), *The Language and Background of Homer* (Καίμπριτζ, 1966) 169 σημ. 39, «το όνομα Μίνως δεν έχει διαβαστεί» στις πινακίδες της Γραμμικής Β'. **ὦν ἀκοῆ ἴσμεν:** Για μια άλλη έκφραση επιφυλακτικότητας σε πρώτο πρόσωπο βλ. 3.2 σημ., *δοκεῖ δέ μοι*. Η φράση όμως αυτή παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον για έναν άλλον λόγο: για τον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζει την περίπλοκη σχέση του Θουκυδίδα με τον Ηρόδοτο.

Για το ρήμα ἴσμεν, «γνωρίζουμε», βλ. την παρόμοια έκφραση του Ηρόδοτου (3.122), ακριβώς για το ίδιο θέμα που παρουσιάζει ο Θουκυδίδης εδώ, την πρώτη θαλασσοκρατορία, την οποία ωστόσο ο Ηρόδοτος αποδίδει στον Πολυκράτη μνημονεύοντας τον Μίνωα (μόνον) ως μεταγενέστερη σκέψη που πρέπει να απορρίψουμε (*Πολυκράτης γὰρ ἔστι πρῶτος τῶν ἡμεῖς ἴδμεν Ἑλλήνων ὃς θαλασσοκρατεῖν ἐπενοήθη, παρέξ Μίνω...*, «ο Πολυκράτης ήταν ο πρώτος Έλληνας που γνωρίζουμε ότι προσπάθησε να αποκτήσει τον έλεγχο στη θάλασσα, εκτός από τον Μίνωα...»). Συνεχίζει λέγοντας ότι ο Πολυκράτης ήταν πάντως ο πρώτος θνητός [σε αντίθεση ίσως με κάποια μυθική μορφή;] θαλασσοκράτορας. Κάτι τέτοιο συνηθίζουν να αποκαλούν οι σχολιαστές του Ηρόδοτου «προφορική εκ των υστέρων διόρθωση». Όπως συμβαίνει

τόσο συχνά με θέματα πρώιμης ιστορίας, ο Θουκυδίδης οφείλει πολλά στον Ηρόδοτο και η γλώσσα που χρησιμοποιεί είναι σχεδόν πανομοιότυπη – αλλά όχι εντελώς: βλ. παρακάτω.

Η λέξη *ἀκοή* σημαίνει «φήμη». Ωστόσο, είναι σπάνιο για τον Θουκυδίδη να προσφεύγει σε διαδόσεις. (Η λέξη *ἀκοή* είναι ηροδότεια – βλ. Ηρόδ., 2.29.1 – αλλά είναι αξιοπρόσεκτο ότι απουσιάζει από το χωρίο 3.122, από το οποίο αντλεί εδώ ο Θουκυδίδης.) Στο χωρίο 6.55.1 έχουμε το πιο αξιοπρόσεκτο παράδειγμα τέτοιου ισχυρισμού στον Θουκυδίδη: γράφει εκεί ότι από διαδόσεις που κυκλοφορούν είναι απολύτως βέβαιος ότι ο Ιππίας ήταν ο μεγαλύτερος γιος του Πεισίστρατου. Γι' αυτό το χωρίο βλ. *Thucydides*, 90. Εδώ θα μπορούσε κανείς να μπει στον πειρασμό να υποθέσει ότι ο Θουκυδίδης αναφέρεται ίσως σε τελευταία ανάλυση σε επικά ποιήματα, αλλά η άμεση ερμηνεία της φράσης είναι σίγουρα απλούστερη: Ο Θουκυδίδης ευθυγραμμίζεται με το ηροδότειο χωρίο. (Είναι ακόμη πιθανόν ότι πίσω από τη λιγότερο συγκεκριμένη φράση του Ηροδότου ενδέχεται να λανθάνουν ναυτικοί κατάλογοι για τους οποίους βλ. 13.3 σημ.). Από τη μια πλευρά ο Θουκυδίδης είναι πιο σκεπτικιστής, ή ίσως απλά πιο ακριβής από τον Ηρόδοτο από την άποψη ότι προσθέτει τη λέξη *ἀκοή* έπειτα από το συνηθισμένο *σμεν*. Από την άλλη είναι λιγότερο δύσπιστος όταν ανάγει το θέμα της θαλασσοκρατορίας του Μίνωα σε ιστορικό φαινόμενο, ενώ ο Ηρόδοτος το απορρίπτει με τον τρόπο που είδαμε. Όσον αφορά το γενικό θέμα της χρήσης του Ηροδότου από τον Θουκυδίδη, και ειδικότερα αυτού του χωρίου, βλ. το άρθρο μου στο *Catling Studies*.

τῶν Κυκλάδων νήσων: Οι Κυκλάδες ήταν τα νησιά που ήταν τοποθετημένα σε κύκλο γύρω από τη Δήλο. Η ίδια η Δήλος υπήρξε αντικείμενο της προσοχής του Πολυκράτη της Σάμου (1.13.6) και του Πεισίστρατου της Αθήνας (3.104)· τελικά έγινε η έδρα του ταμείου της αθηναϊκής ηγεμονίας τον 5ο αιώνα (1.96.2). Σίγουρα δεν είναι τυχαίο ότι οι Κυκλάδες, και ιδιαίτερα η Δήλος (1.8), εμφανίζονται νωρίς και σε εξέχουσα θέση στην *Αρχαιολογία*.

Διάφοροι ομιλητές στο προαναφερθέν σουηδικό συμπόσιο ασχολήθηκαν με την έκταση των σχέσεων ανάμεσα στην Κρήτη και στα νησιά του Αιγαίου (όχι μόνο τις Κυκλάδες) κατά την εποχή του Χαλκού· βλ. τις εισηγήσεις του Barber (Μήλος), του Davis (Κέως), του Laffineur και της Ν. Μαρινάτου (Θήρα), του Coldstream και του Huxley (Κύθηρα). Ωστόσο, βλ. παραπάνω τις γενικές σημ. για τη θαλασσοκρατορία.

οικιστής: Οι *οικισταί* ή *κτίσται* ήταν ιδρυτές των ελληνικών αποικιών. Μετά τον θάνατό τους συνήθως λατρεύονταν ως ήρωες: βλ. Ηρόδ. 6.38.1 για τη λατρεία του Μιλτιάδη ως οικιστή της Χερσονήσου. (Για γενικές έρευνες βλ. W. Leschhorn, *Gründer der Stadt, Palingenesia*, τόμ. xx, 1984, και I. Malkin, *Religion and*

Colonization in Ancient Greece [Leiden, 1987] 189 κ.ε.). Ο θεσμός του οικιστή δεν εμφανίζεται συχνά στον Θουκυδίδη, εν μέρει γιατί η μεγάλη περίοδος του αποικισμού έφτανε μέχρι την αρχαϊκή εποχή. (Βλ. ωστόσο τα Σικελικά, 1.24.2 και 6.2-5· και για τον 5ο αιώνα 3.34.4, Αθηναίοι *οικισταί* στάλθηκαν στο Νότιον· 3.92.5, Σπαρτιάτες *οικισταί* της Ηράκλειας το 426· στο 5.11.1 η Αμφίπολη τιμά πρώτα τον Άγνωστο και έπειτα τον Βρασίδα ως οικιστές. Βλ. τις σημ. για όλα τα παραπάνω χωρία). Ωστόσο, η επιγραφή Tod 200 = Fornara 121 της δεκαετίας του 320 π.Χ. (η Αθήνα στέλνει αποίκους στην Αδριατική με οικιστή κάποιον Μιλτιάδη) αποδεικνύει ότι ο θεσμός συνεχίστηκε για πολλά χρόνια μετά τον Θουκυδίδη. Τον 5ο αιώνα οι επιχειρήσεις της αθηναϊκής ηγεμονίας έξω από τα σύνορά της πρέπει να γίνονταν υπό την ηγεσία ενός οικιστή σε περισσότερες περιπτώσεις απ' όσες γνωρίζουμε. (Πρβ. 1.98.2· εδώ, στην περίπτωση της Σκύρου δεν μνημονεύεται ο οικιστής, αλλά βλ. Διόδ. 11.60.2 για τον ανώνυμο Αθηναίο οικιστή). Έτσι, όταν ο Θουκυδίδης κάνει λόγο για τον Μίνωα ως οικιστή των Κυκλάδων, εισάγει μια ιδέα από τον κόσμο που του ήταν οικείος. Για την ιστορική πραγματικότητα κατά τη 2η χιλιετία πρβ. τις επιφυλάξεις του K. Branigan, "Minoan Colonialism", *BSA* 75 (1981) 23 κ.ε. και στο σουηδικό συμπόσιο, 49 κ.ε. Η Schofield (συμπόσιο, 44), ακολουθώντας τον J. Caskey, προχωρά περισσότερο: «Η ευρωπαϊκή κληρονομιά του 19ου αιώνα έχει επηρεάσει τον τρόπο με τον οποίον ερμηνεύουμε τον χαρακτηρισμό του Μίνωα ως οικιστή από τον Θουκυδίδη. Στην πραγματικότητα συγχέουμε τον αποικισμό με την αποικιοκρατία (ή τον ιμπεριαλισμό).» Όποια και αν είναι η πραγματικότητα (και ο σκεπτικισμός της Schofield είναι πειστικός σε γενικές γραμμές), η Schofield εδώ είναι υπερβολική: ο Θουκυδίδης σίγουρα εννοεί ένα είδος ελέγχου (*ἐκράτησε ... ἤρξε*) και κάποια αναλογία με την Κόρινθο των Κυφελιδών, που ήλεγχε στενά τις αποικίες της.

Βλ. την κριτική του A.J. Graham, *CR* 37 (1987) 237 κ.ε. για το βιβλίο του M. Casewitz, *Le Vocabulaire de la colonisation en grec ancien* (Παρίσι, 1985), που καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η εν λόγω μελέτη αποτελεί έναν αναξιόπιστο οδηγό για τη θουκυδίδεια χρήση του σχετικού λεξιλογίου.

Κάρης εξέλασας: Ο Ηρόδοτος, ο οποίος καταγόταν από την Αλικαρνασό της Καρίας, πίστευε ότι οι Κάρηδες είχαν κρητική καταγωγή, 1.171. Από αυτή την άποψη συμεριζεται την άποψη του Θουκυδίδη (για την οποία βλ. κεφ. 8, παρακάτω) ότι υπήρξε καρική παρουσία στα νησιά. Ωστόσο, ο Ηρόδοτος βάζει τον Μίνωα να προσφέρει εργασία στους Κάρηδες και όχι να τους εκδιώκει. Για τη διαφωνία αυτή και για τη σχέση ανάμεσα στους Κάρηδες και την Κρήτη (που υποστηρίζεται εν μέρει από αρχαιολογικές ενδείξεις)

βλ. *Mausolus*, 12 και σημ. Με τη συγκεκριμένη λεπτομέρεια και με την τάση του να πιστεύει στη θαλασσοκρατορία του Μίνωα γενικά (βλ. το τέλος της εισαγ. σημ. σ' αυτό το κεφάλαιο) ο Θουκυδίδης διαχωρίζει τη θέση του από αυτήν του Ηροδότου, και αυτή είναι η πρώτη του διαφωνία με τον προκατόχο του για μια ιστορική πληροφορία, παρότι κριτική εναντίον του λανθάνει ήδη στο χωρίο 1.1: βλ. την εκεί σημ., *ἀξιολογώτατον*.

καὶ τοὺς ἑαυτοῦ παῖδας ἡγεμόνας ἐγκαταστήσας: «ορίζοντας τους γιους του να κυβερνοῦν». Η ιδέα ότι ο Μίνωας εγκατέστησε νεαρά μέλη της οικογένειάς του ως διοικητές των νησιών είναι άλλος ένας προφανής αναχρονισμός. Η ιδέα προέρχεται από την εποχή των τυράννων· βλ. Ηρόδ. 3.52.6, όπου ο Περίανδρος της Κορίνθου στέλνει τον γιο του Λυκόφρονα στην υποτελή Κέρκυρα, πιθανότατα όχι ως απλό πολίτη. Επίσης Ηρόδ. 5.94: ο Πεισίστρατος διοικεί το Σίγειον μέσω του γιου του Ηγησίστρατου. Ο αναχρονισμός μπορεί να υπήρχε ήδη στην ποιητική παράδοση από την οποία ενδεχομένως αντλεί εδώ ο Θουκυδίδης, ανάλογα με το πότε χρονολογείται η παράδοση αυτή. Στην περίπτωση αυτή ο Θουκυδίδης υπήρξε μάλλον επιπόλαιος παρά εφευρετικός. **τό τε ληστικόν ... καθήρει:** «καθάρισε την περιοχή από τους πειρατές». Αν ο Θουκυδίδης θέλει να παρουσιάσει άλλο ένα παράλληλο με την ανεπτυγμένη αθηναϊκή ηγεμονία (και νομίζω ότι αυτό επιδιώκει) είναι παράξενο που δεν πραγματεύεται πιο διεξοδικά το θέμα των αθηναϊκών επιχειρήσεων εναντίον των πειρατών. Η προστασία από τους πειρατές και από τους Πέρσες ήταν βέβαια ένας από τους λόγους που δικαιολογούσαν την ηγεμονία της Αθήνας, αλλά δεν μνημονεύεται στο 1.97. Η κατάληψη της Σκύρου από τον Κίμωνα περιγράφεται από τον Πλούταρχο (*Κίμ.* 8.3) ως εκκαθάριση από τους πειρατές, αλλά ο Θουκυδίδης (1.98.2) δεν την αντιμετωπίζει έτσι. Στην κυρίως αφήγηση αθηναϊκή δραστηριότητα εναντίον των πειρατών απαντά στο κεφ. 2.69 (βλ. σημ.)· η δράση αυτή σίγουρα δεν θα σημειωνόταν μόνο σε περίοδο πολέμου.

Ἐκπληξη προκαλεί η εξής παρέμβαση του Χρ. Ντούμα στο σουηδικό συμπόσιο (31): «Ωστόσο, ο Θουκυδίδης είναι σαφής: το Αιγαίο ήταν γεμάτο πειρατές και ο Μίνωας τους εξεδίωξε. Πώς θα μπορούσε να το κάνει χωρίς να ελέγχει τα νησιά;» (βλ. όμως την προειδοποίηση του Starr λίγο παρακάτω). Δεν έχουμε ιδέα για το αν επρόκειτο πραγματικά για πειρατές –σύμφωνα με τη δική μας ορολογία– στη μινωική Κρήτη [αλλά βλ. Pritchett, v (1991) 325 σημ. 468]. Είναι πιθανόν ο Θουκυδίδης να ανακαλεί την αναφορά στους πειρατές η οποία απαντά στον ομηρικό Ὕμνο στον Απόλλωνα, στ. 454: ο Απόλλωνας εδώ απευθύνεται στους ναυτικούς που έρχονται από

τη Μινωική Κρήτη (στ. 393). Για την εξοικείωση του Θουκυδίδη με το ποίημα αυτό βλ. 3.104.

Το προκείμενο χωρίο προετοιμάζει το έδαφος για τις αναφορές στην πειρατεία που θα ακολουθήσουν στο πλαίσιο της κυρίως αφήγησης, βλ. 2.32 και 2.69.1 σημ.

ὡς εἰκός: Για τη φράση αυτή βλ. H.D. Westlake, *Essays*, 153 κ.ε.. Μπορεί να σημαίνει είτε «όπως ήταν φυσικό» είτε «όπως ήταν πιθανόν». Ο Westlake υποστηρίζει ότι στις έξι περιπτώσεις που τη χρησιμοποιεί ο Θουκυδίδης σημαίνει πάντοτε «όπως ήταν φυσικό». Για μια διαφορετική άποψη για το χωρίο 8.88 βλ. Andrewes, *HCT*, v.456 και στο βιβλίο μου, *Thucydides*, 107 σημ.142. Αν ο Westlake έχει άδικο για το κεφ. 8.88, μπορούμε να αναθεωρήσουμε την ερμηνεία του προκείμενου χωρίου, το οποίο ο Westlake, 156 κ.ε. μεταφράζει ως εξής: «ήταν φυσικό να κάνει ο Μίνωας κάθε προσπάθεια για να καταστείλει την πειρατεία, γιατί η καταστολή της θα τον ωφελοῦσε οικονομικά». Και πάλι δεν είμαι πεπεισμένος ότι ο Westlake έχει δίκιο· επειδή το θέμα ήταν σκοτεινό για τον Θουκυδίδη χρειαζόμαστε απ' αυτόν κάποια έκφραση ενδεικτική της αβεβαιότητάς του. Ο Westlake νομίζει ότι τη βρίσκουμε στο ὦν ἀκοῆ ἴσμεν, όμως η φράση αυτή (βλ. παραπάνω) είναι ένας ισχυρισμός ότι (εν μέρει) γνωρίζει κάτι. Βλ. 1.9.4 σημ., *εἰκάζειν*.

Ο Θουκυδίδης αρέσκειται να χρησιμοποιεί την οιοεινὸς νομική φράση *ὡς εἰκός*, βλ. *Thucydides*, 106 κ.ε. **τοῦ τὰς προσόδους μᾶλλον ἰέναι αὐτῶ:** «από επιθυμία να προστατεύσει τα αυξανόμενα έσοδά του». Είναι η πρώτη φορά που ο ιστορικός χρησιμοποιεί τη σημαντική λέξη *πρόσοδοι*, η οποία θα επανεμφανισθεί στην *Αρχαιολογία* (1.13, κεφάλαιο-κλειδί), καθώς και σε κάποια μεταγενέστερα κεφάλαια που προσφέρουν κρίσιμες πληροφορίες σχετικά με την οικονομία της αθηναϊκής ηγεμονίας (2.13, οικονομικοί πόροι στην αρχή του πολέμου· 4.108, Αμφίπολη· 7.28, οικονομική καταστροφή έπειτα από την κατάληψη της Δεκέλειας από τους Σπαρτιάτες), για να μην αναφερθούμε στις διάφορες δημηγορίες πάνω στο θέμα αυτό.

Ο Starr στο σουηδικό συμπόσιο (217) γράφει: «[Ο Θουκυδίδης] δείχνει ότι ο Μίνωας προσπάθησε να συστηματοποιήσει τα κέρδη του, πράγμα που είναι μια πιθανή υπόθεση, χωρίς όμως να υπάρχουν στοιχεία για κάτι τέτοιο». Έχει δίκιο.

5-8. 1. Παρέκβαση για την πειρατεία και τη σταδιακή διάδοση ειρηνικών συνηθειών

Μπορούμε να χαρακτηρίσουμε τη δομή και αυτών των κεφαλαίων «κυκλική σύνθεση»: στο 8.2 ο Θουκυδίδης θα επανέλθει με συντομία στο συγκεκριμένο θέμα της καταστολής της πειρατείας από τον Μί-

νωα, θέμα με το οποίο είχε τελειώσει το 4ο κεφάλαιο.
5.1. ἐν τῇ ἡπειρῷ: «στην ηπειρωτική χώρα». Δηλαδή στη Μικρά Ασία.

ἐτράποντο πρὸς ληστείαν: «στράφηκαν στην πειρατεία». Μια εξαιρετική πραγμάτευση του θέματος της πειρατείας (όχι μόνο στα στενά όρια του αρχικού θέματος της ελληνιστικής πειρατείας) προσφέρει ο J.K. Davies, *CAH* vii². I (1984), 285 κ.ε., “Piracy and its Ramifications”. Το καθεστώς των πειρατών δεν ήταν ασαφές μόνο στον κόσμο των ομηρικών επών (βλ. παρ. 2, παρακάτω, καθώς και όσα αναφέρθηκαν νωρίτερα για τον ομηρικό Ὕμνο στον Απόλλωνα): συλᾶν, δηλ. διαδικασίες κατάσχεσης σήμαινε ότι κατά τη διάρκεια της ελληνικής ιστορίας υπήρχαν νομικά αναγνωρισμένοι τρόποι για να αποζημιωθεί κανείς για την αρπαγή των αγαθών του (ο Davies εξηγεί ακριβώς τη διαδικασία). Αυτό σημαίνει ότι οι πρακτικές των πειρατών μέχρι ενός σημείου συγχωρούνταν.

Για την πειρατεία κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου, φαινόμενο για το οποίο μας προετοιμάζει το προκείμενο χωρίο, βλ. 2.69.1 σημ., και τὸ ληστικὸν κλπ.

ἡγουμένων: «που ἤλπισαν». Η λέξη αυτή μοιάζει αθῶα [«σκέφτηκαν»], αλλά αξίζει κάποιον σχολιασμό. Ο Θουκυδίδης εδώ ισχυρίζεται ότι γνωρίζει τα κίνητρα των ανθρώπων, ενώ στην πραγματικότητα τα υποθέτει: ασφαλώς δεν ήταν σε θέση να γνωρίζει τι σκέφτονταν οι υποθετικοί μινωικοί πειρατές. (Πρβ. όσα είπε για τον Μίνωα στο κεφ. 4, σημ., ως εἰκός). Αυτό παρακίνησε έναν σύγχρονο ερευνητή να προτείνει ότι κάθε φορά που ο Θουκυδίδης αποδίδει ένα κίνητρο με βεβαιότητα, αυτό αποτελεί απλά αποτέλεσμα μιας ευφυούς εικασίας. Βλ. Chr. Schneider, *Information und Absicht bei Thukydides* (Göttingen, 1974)· βλ. επίσης V. Hunter, *Thucydides the Artful Reporter* (Τορόντο, 1973). Η άποψη αυτή είναι ορθή, εφόσον δεν εφαρμόζεται με ακραίο τρόπο, βλ. *Thucydides*, 78 κ.ε. Σχετικά με την Hunter αξίζει να προσέξουμε τον Cawkwell, *CR* 28 (1978), 233 κ.ε., ο οποίος διατηρεί ορισμένες επιφυλάξεις σχετικά με τις συνέπειες που έχει η άποψή της στο θέμα της σύνθεσης του έργου: «πρέπει να θεωρηθεί ο ιστορικός τόσο συχνά εκ των προτέρων σοφός, επειδή στην πραγματικότητα υπήρξε σοφός κατόπιν εορτής;» Βλ. επίσης Westlake, *Studies*, κεφ. 14.

ἀτειχίστοις: Βλ. παραπάνω, 2.2 για τη λέξη αυτή και για τη σημασία των τειχών στον Θουκυδίδη.

κατὰ κώμας: Όπως ξεκαθαρίζει στο χωρίο 10.2 (βλ. σημ.), μια τέτοια κοινότητα ήταν το αντίθετο μιας «συνοικισμένης» κοινότητας, μιας κοινότητας δηλαδή στην οποία οι κάτοικοι ήταν πολιτικά ή φυσικά συγκεντρωμένοι, στην οποία είχε δηλαδή γίνει συνοικισμός.

2. καὶ οἱ παλαιοὶ τῶν ποιητῶν: «οι αρχαίοι ποιητές». Ο Θουκυδίδης εννοεί την *Οδύσσεια*, γ 73 κ.ε. = ι 252

κ.ε. = Ὕμνος στον Απόλλωνα, 452 κ.ε.· βλ. την επόμενη σημ.

οὐκ ὄνειδιζόντων: Αυτό δεν είναι εντελώς ακριβές: τα ομηρικά αποσπάσματα αποκαλύπτουν ότι οι πειρατές προκαλούν κακὰ στους άλλους ανθρώπους· βλ. επίσης S. West στο A. Heubeck, S. West και J. B. Hainsworth, *Commentary on Homer's Odyssey i: Introduction and Books i-viii* (Οξφόρδη, 1987), 165, γ 71-74 σημ. [= *Ομήρου Οδύσσεια. Κείμενο και ερμηνευτικό υπόμνημα*, τόμ. Α': *Ραψωδίες Α-Θ*, επιμ. Α. Ρεγκάκος, Αθήνα 2005, 332 κ.ε.] που σχολιάζει τα δυο μέτρα και δυο σταθμά στον Όμηρο και παραθέτει τους στ. ξ 85 κ.ε. (ο Εύμαιος επικρίνει τους ληστές).

3. τῷ παλαιῷ τρόπῳ: «σύμφωνα με τις παλιές συνήθειες». Η φράση επανεμφανίζεται στο κεφ. 10, για να περιγράψει το κατὰ κώμας· και στις δύο περιπτώσεις συνάγεται το συμπέρασμα ότι η ανασφάλεια που επικρατούσε και οι ανοχύρωτοι οικισμοί είναι σημάδια πρωτογονισμού: βλ. παραπάνω, 2.2 σημ., για τα τείχη και την ιδεολογία της πόλεως.

περί τε Λοκρούς τοὺς Ὀζόλας καὶ Αἰτωλοὺς καὶ Ἄκαρνανας: Αυτές ήταν περιοχές (στην κεντρική Ελλάδα, βόρεια του Κορινθιακού κόλπου) όπου ως βασική μονάδα οργάνωσης διατηρήθηκε περισσότερο από οπουδήποτε αλλού στην Ελλάδα το ἔθνος, η φυλή («φατρία», όπως μεταφράζει ο Walbank, *Selected Papers*, 14), σε αντίθεση προς την πόλιν. Στην κλασική και ελληνιστική εποχή οι φράσεις ἔθνη καὶ πόλεις ή αργότερα ἔθνη, πόλεις καὶ δυνάσται πολλές φορές χρησιμοποιούνται «σχεδόν ως συνώνυμα για το περιεχόμενο της πολιτικής ιστορίας»: Walbank, 58, στην ανατύπωση ενός άρθρου του με θέμα “Nationality as a Factor in Roman History”· βλ. επίσης Rostovtzeff, *Social and Economic History of the Hellenistic World* (Οξφόρδη, 1941), 1439 σημ. 277.

Η αναφορά στους Λοκρούς προκάλεσε συζητήσεις· βλ. P.M. Fraser, *Gnomon*, 26, (1954), 248 κ.ε., που διαφωνεί με την προσπάθεια του L. Lerat, *Les Locriens de l'Ouest* (Παρίσι, 1952), ii.115 κ.ε., να αποδείξει με τη βοήθεια επιγραφών ότι ο Θουκυδίδης έχει άδικο, γιατί οι Λοκροί την κλασική περίοδο είχαν φτάσει σε ένα υψηλό επίπεδο ανάπτυξης. Βλ. τη μελέτη του J. Larsen, *Greek Federal States* (Οξφόρδη, 1968), 58. Είναι αλήθεια ότι στα μέσα του 4ου αιώνα οι Λοκροί της Δύσης (Ὀζόλαι) είχαν ένα κοινόν (ένωση), όπως έδειξε μια σημαντική αλλά παραμελημένη επιγραφή (λ.χ. ο Larsen δεν την αναφέρει): [Ἐ]δοξε τῶι κοινῶι τῶν Λοκρῶν τῶν Ἐσ[περίων]· βλ. Lerat, i.133 κ.ε. (= SEG xii.280) και ii.55 κ.ε. με Fraser, 252. Συνεπώς, όπως και οι Αιτωλοί, για των οποίων το κοινον βλ. Tod 137 = Harding 154 (και βλ. παρακάτω), οι Λοκροί της Δύσης ήταν οργανωμένοι με έναν περίπλοκο τρόπο όχι πολλές δεκαετίες μετά την εποχή του Θουκυδίδη· έτσι, ο Θουκυδίδης στο προκείμενο χωρίο αδικεί και τους Αιτωλούς και τους Λοκρούς. Ωστόσο,

ανάμεσα στον ιστορικό και στα μέσα του 4ου αιώνα μεσολαβεί η μεγάλη περίοδος δημιουργίας ομοσπονδιών, η οποία πολλές φορές έχει συνδεθεί με τον Θηβαίο Επαμεινώνδα (βλ. Fraser, *όπ.π.*, και *Greek World*, 168 και 232). Επιπλέον, όπως γράφει ο Fraser «ο Θουκυδίδης θα μπορούσε να εννοεί όχι τις πόλεις (την ύπαρξη των οποίων δεν αρνείται κατηγορηματικά), αλλά τα περίχωρα, ακόμη και τις ορεινές περιοχές».

Πάντως, αξιοσημείωτη είναι η επιγραφή από τη δυτική Λοκρίδα Tod 34 (=Fornara 87, δεν υπάρχει στο ML) που θεσπίζει κανόνες σχετικά με κατασχέσεις. Αυτό προϋποθέτει πειρατική δραστηριότητα, και σωστά ο Tod παραπέμπει στο προκείμενο χωρίο.

Για την Αιτωλία βλ. το παλιό βιβλίο του W.J. Woodhouse, *Aetolia* (Οξφόρδη, 1897), καθώς και τις πρόσφατες έρευνες του S. Bommelje κ.ά. (3.94.4 σημ., τὸ γὰρ ἔθνος κλπ.) και του C. Antonetti (3.94.5 σημ.). **τό τε σιδηροφορεῖσθαι:** «το να φέρουν όπλα». Ο Θουκυδίδης περνά από το θέμα της πειρατείας σε μια από τις συνέπειές της, την ανάγκη να φέρουν οι άνθρωποι όπλα (για αυτοάμυνα). Το γενικό θέμα της ενδυμασίας ως ένδειξης πολιτισμού θα τον απασχολήσει ως το τέλος του κεφ. 6. Το ρήμα *σιδηροφορεῖσθαι* σημαίνει κατά λέξη «φέρω σίδηρο», και, όπως γράφει ο Snodgrass (*Dark Age of Greece*, 8) είναι ένας «άστοχος αναχρονισμός για έναν ιστορικό ο οποίος γνώριζε και εμπιστευόταν τον Όμηρο», αλλά αμφιβάλλω αν «πρόκειται για μια σχεδόν σκόπιμη ασαφή διάκριση των ανθρώπων της εποχής του Μίνωα που χρησιμοποιούσαν χαλκό από τους οπλισμένους με σίδηρο απογόνους τους».

6.1. τὴν δίαιταν: «τον τρόπο ζωής». Βλ. 2.16.2. Η νοσταλγία, ο πόθος για την ελληνική δίαιτα οδήγησε τους Έλληνες οι οποίοι είχαν εγκατασταθεί στη Βακτρία από τον Μέγα Αλέξανδρο να ξεκινήσουν μετά τον θάνατό του το μεγάλο ταξίδι της επιστροφής: Διόδ. 18.7.1.

σημείον δ': Ο Θουκυδίδης χρησιμοποιεί πολύ συχνά, ιδίως στα δύο πρώτα βιβλία όπου υπάρχει αρχαιοδιφικό υλικό, τέτοιες εκφράσεις όπως *σημείον δέ, τεκμήριον δέ, μαρτύριον δέ*. Εδώ έχουμε το πρώτο παράδειγμα αυτής της χρήσης. Έγιναν προσπάθειες (π.χ. H. Diller, *Hermes* 67 [1932] 22 κ.ε.) να αποδειχθεί ότι ο Θουκυδίδης χρησιμοποιώντας διαφορετικές λέξεις εννοεί διαφορετικά πράγματα, αλλά φαίνεται ότι όλα σημαίνουν απλώς «και αυτό αποδεικνύει όσα γράφω...». Βλ. *Thucydides*, 100 κ.ε.. Σαφές παράδειγμα γι' αυτή τη σημασία είναι το χωρίο 1.132, όπου *σημείον* και *τεκμήριον* χρησιμοποιούνται σε διαφορετικές παραγράφους για να αναφερθούν στην ίδια έννοια. Αυτό γίνεται καθαρά για λόγους ποιικιλίας (*variatio*). Παραμένει σημαντικό ότι ο Θουκυδίδης αρέσκειται σ' ένα τέτοιο οιονεί νομικό λεξιλόγιο, βλ. κεφ. 4, σημ., *ὡς εἰκός*.

3. ἐν τοῖς πρώτοι δὲ Ἀθηναῖοι: Το υπόλοιπο του κεφαλαίου είναι ενδιαφέρον, γιατί αφιερώνει χώρο σε θέματα που συνήθως παραμελεί ο Θουκυδίδης. Κανονικά η οπτική διάσταση είναι απύσχα στο έργο του και δεν επιδεικνύει (*Thucydides*, 93) ενδιαφέρον για τον αθλητισμό (αλλά βλ. *Thucydides*, 139 και σημ. 10). Εδώ έχουμε μια σπάνια παρέκβαση που αφορά την «κοινωνική ιστορία». Ο Ηρόδοτος (5.88) είχε περιγράψει μια αλλαγή στην ενδυμασία των γυναικών στην Αθήνα (από «δωρική» σε «ιωνική» για τους όρους αυτούς βλ. την επόμενη σημ.). Ο Θουκυδίδης από την άλλη πλευρά φαίνεται να ασχολείται μόνο με τους άνδρες και ισχυρίζεται ότι σημειώθηκε η αντίθετη αλλαγή, δηλαδή η «ιωνική» ενδυμασία άλλαξε σε «δωρική» (βλ. παρακάτω). Δεν υπάρχει κατ' ανάγκη αντίφαση με τον Ηρόδοτο, αφού οι δύο ιστορικοί ασχολούνται με διαφορετικά φύλα· πάντως είναι χαρακτηριστικό του Ηροδότου ότι δείχνει ενδιαφέρον για τις γυναίκες και χαρακτηριστικό του Θουκυδίδη ότι δεν δείχνει ενδιαφέρον γι' αυτές, ακόμη και σ' ένα κεφάλαιο όπου από άλλη άποψη διευρύνει τα ενδιαφέροντά του. Για τον Θουκυδίδη και τις γυναίκες βλ. παρακάτω, 1.136.3 σημ. και 2.4.2 σημ., με τις παραπομπές στους T. Wiedemann και N. Loraux.

καὶ οἱ πρεσβύτεροι αὐτοῖς τῶν εὐδαιμόνων διὰ τὸ ἀβροδίαιτον οὐ πολλὸς χρόνος ἐπειδὴ χιτῶνάς τε λινοὺς ἐπαύσαντο φοροῦντες: «Σχετικά πρόσφατα η παλαιομοδίτικη πολυτέλεια στην ενδυμασία συνδεόταν με τους ευπορότερους ηλικιωμένους, οι οποίοι φορούσαν λινοὺς χιτῶνες». Η ενδυμασία που περιγράφει εδώ ο Θουκυδίδης είναι ο μακρὺς ριχτός ιωνικός χιτῶν. Βλ. παρακάτω, 3.104, όπου ο Θουκυδίδης παραθέτει τον ομηρικό Ὕμνο στον Απόλλωνα με την αναφορά του στους *ἐλκεχίτωνας Ἰάονας*, «τους Ἴωνες με τους μακριούς χιτῶνες». Αν ο Θουκυδίδης δεχόταν αυτή την εικόνα (και προφανώς τη δεχόταν), αυτό σημαίνει ότι πίστευε ότι οι Αθηναῖοι εξαρχῆς φορούσαν τον ιωνικό χιτῶνα. Στο προκείμενο χωρίο ο Θουκυδίδης εννοεί ότι στο πολύ πρόσφατο παρελθόν (στην εποχή του;) οι Αθηναῖοι άλλαξαν την ιωνική ενδυμασία τους και υιοθέτησαν τη δωρική (τον δωρικό δηλαδή χιτῶνα –ένα είδος χιτῶνα που συχνά αποκαλούνταν *πέπλος*– τον οποίον έδεναν στον ώμο με μια πόρπη· βλ. *OCD*³, λ. “dress”). Αν ο Θουκυδίδης είχε δίκιο –η αγγειογραφία και η γλυπτική πιστοποιούν την αλήθεια του ισχυρισμού του– εκ πρώτης όψεως είναι παράξενο και αξιοπρόσεκτο ότι οι Αθηναῖοι εγκατέλειψαν τα πολυτελή ενδύματα ακριβῶς τη στιγμή που η ευημερία της Αθήνας έφτανε στο απόγειό της: η παρατήρηση αυτή αποτέλεσε σημείο εκκίνησης για το ενδιαφέρον άρθρο του A.D. Geddes, “Rags and Riches”, *CQ* 37 (1987), 307 κ.ε. Ο Geddes δικαιολογεί την αλλαγή που κατέγραψε ο Θουκυδίδης στο πλαίσιο της υιοθέτησης των δημοκρατικών οπλιτικών αξιών της ισότητας και της σωματικής